

8/el-Enfāl Suresinin 48. ve 30. Ayetlerinin Tefsiri Çerçevesinde Şeytanın Temessülü ile İlgili İbn ‘Abbās’dan Nakledilen Rivayetler

ABDÜLKADİR ERKUT
DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı
a.kadirerkut@gmail.com

Öz

Sahabe bazı Kur’an ayetlerini, nüzullerinden çok sonraki dönemlerde nüzul sürecinde meydana gelen bazı olaylarla irtibatlandırarak tefsir etmiştir. 8/el-Enfāl suresinin 48. ve 30. ayetlerinin tefsiri sadedinde zikredilen şeytanın temessülü olayı buna örnek oluşturmaktadır. İbn ‘Abbās’dan gelen bir rivayete göre, şeytan Surāka b. Mālīk şeklinde; diğer bir rivayete göre de Necid’li bir adam şeklinde insan formuna girerek temessül etmiştir. Bu çalışmada söz konusu olayla ilgili rivayetlerin kaynağı ve zikredilen ayetlerin tefsiriyle varsayılan ilişkisine dair bir analiz sunulmaktadır. Makale, analiz sonucunda, bu rivayetlerin İbn ‘Abbās’ın re’y niteliği taşıyan kendi yorumları olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şeytan, temessül, Surāka (Suraka), İbn ‘Abbās (İbn Abbas), tefsir rivayeti

Abstract

Remarks on the Tafsīr Reports from Ibn ‘Abbās with Regard to Verses 48 and 30 of the *sura* 8/al-Anfāl about the Satan’s Impersonation

The companions of the Prophet Muhammad interpreted some verses of the Qur’an by relating them to the events that happened at the time of their revelation. Commentaries made in regard to the exegesis of the verses 48 and 30 of the *sura* 8/al-Anfāl are examples of such exegetical attempts. Certain *tafsīr* reports have it that these verses concern the supposed impersonation of the Satan in human form. According to a report transmitted from Ibn ‘Abbās, the Satan appeared in the form of Surāka b. Mālīk, and another report has it that the Satan impersonated as a man from the region of Najd. This article offers an analysis of the sources of the reports concerning the Satan’s impersonation and of the supposed connection of these *tafsīr* narrations with the aforesaid verses. This study concludes that the reports at issue can at best be considered to be Ibn ‘Abbās’ own personal opinions about these verses.

Keywords: Satan, impersonation, Surāka, Ibn ‘Abbās, *tafsīr* reports

Giriş

Tefsir kaynaklarında 8/el-Enfâl suresinin 48. ayetinin¹ tefsirinde şeytanın Surâka b. Mâlik (ö.24/645), 30. ayetinin² tefsirinde de Necd ehlinden bir adam şekline girdiğine dair rivayetler yer almaktadır. İnsanlar tarafından dikkat çekici, merak uyandırıcı olarak görülecek bu olağandışı olayın sahabe içinde yayılması ve birçok sahabe tarafından sonraki nesle nakledilmesi beklenirken, söz konusu olayla ilgili rivayetler, ashabdan sadece İbn ‘Abbâs (ö.68/687-88) kanalıyla bize ulaşmıştır. Buna rağmen, rivayetler müfessirlerin çoğunluğu tarafından şahîh kabul edilerek ayetler aynı doğrultuda tefsir edilmiştir. Ayrıca şeytanın insan şeklinde temessül edebileceğini savunan İslam âlimleri, bu rivayetleri görüşlerinin delilleri arasında saymışlardır.³ Buna karşın bazı müfessirler ise *sened* ve metinde gördükleri problemler sebebiyle ayetlerin tefsirinde bu rivayetlere itibar etmemişlerdir. Bu çalışma, söz konusu rivayetlerin İbn ‘Abbâs tarafından yapılmış bir re’y tefsiri olma ihtimalini incelemeyi amaçlamaktadır.

Bilindiği üzere, sahabeden gelen tefsir rivayetleri genel olarak rivayet tefsiri olarak kabul edilmekte ve bu neslin tefsir faaliyetleri, Hz. Peygamber’den sonra rivayet tefsirinin diğer bir kaynağı olarak yer almaktadır. Rivayet tefsiri, Allah’ın kitabındaki muradını açıklamak üzere Kur’an’da, Sünnet’te ve sahabe keliminde gelen her habere ad olarak verilmektedir.⁴ Ancak rivayet tefsirinin bu tanımı ile ilgili çeşitli eleştiriler söz konusudur. Buna göre, rivayet tefsiri kavramının Kur’an’ın, Kur’an’daki başka ayetlerle, Hz. Peygamber’in, sahabenin, hatta bir görüşe göre tabiunun sözleriyle açıklanış şekline ad olarak verilmesinin çağdaş bir tanımlama olduğu ve böyle bir tanımlamanın eski kaynaklarımızda yer almadığı ifade edilmektedir. Bu dört tefsir çeşidini “rivayet tefsiri” kavramının altında zikrederek kavramı bugünkü anlamı ile ilk defa Muḥammed ‘Abdul‘azîm ez-Zurkânî’nin (ö.1947), daha sonra da Muḥammed Hüseyn ez-Zehebî’nin (ö.1977) kullandığı belirtilmektedir. Bu tanımlamanın bir devamı olarak

¹ “Hani şeytan onlara yaptıklarını güzel gösterdi de ‘Bugün insanlardan size galip gelecek kimse yoktur, şüphesiz ben de sizin yardımcınızım’ dedi. Fakat iki ordu birbirini görünce ardına döndü ve ‘Ben sizden uzağım, ben sizin göremediklerinizi (melekleri) görüyorum, ben Allah’tan korkuyorum; Allah’ın azabı şiddetlidir’ dedi.” Ayet meallerinde şu meal kaynak olarak alınmıştır: Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007).

² “Hatırla ki, kâfirler seni tutup bağlamaları veya öldürmeleri yahut seni (yurdundan) çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlardı. Onlar (sana) tuzak kurarlarken Allah da (onlara) tuzak kuruyordu. Çünkü Allah tuzak kuranların en iyisidir.”

³ İlyas Çelebi, “Şeytan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.39, s.100.

⁴ Muḥammed ‘Abdul‘azîm ez-Zurkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi ‘Ulūmi'l-Ḳur’ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416), c.2, s.10; Bazıları tabiun tefsirini de bu tanıma dahil etmektedir. Muḥammed Hüseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426), c.1, s.137.

rivayet tefsiri, dirayet tefsirinin karşıtı olarak gösterilmekte; tefsir kitapları da rivayet ve dirayet tefsirleri olarak iki sınıfta kategorize edilmektedir. Hz. Peygamber, sahabe, tabiun ve tebe-u tabiinden gelen tefsir rivayetlerine “rivayet tefsiri” adı verilmesi doğrudur. Zira önce gelenlerin yapmış oldukları tefsirler, sonrakiler için rivayet tefsiri konumundadır. Ancak rivayet türünden olduğu için, bu tefsirlerin hiçbir değerlendirmeye tabi tutulmadan mutlak anlamda doğru ve bu tefsir türünün dirayet tefsirinden üstün kabul edilmesi, ilmî bir söylem değildir. Ayrıca bu türden bir terimleştirmenin sorunlu yönlerinden biri de rivayet tefsirinde re’ye dayanarak yapılan yorumların göz ardı edilmesidir. Bu itibarla, hiç ayırım yapmadan seleften gelen tefsir bilgilerine “rivayet tefsiri” denmesinde sakınca yoktur. Ancak onlara ait tefsirlerin birçoğunun da re’ye/ictihada dayandığı bilinmelidir.⁵ Çünkü seleften gelen rivayet tefsiri iki kısımdır: Birincisini, re’yin geçerli olmadığı sırf naklî konular teşkil eder. Bu kısma Hz. Peygamber’in tefsirleri, nüzûl sebepleri, kıssa ayetleri ve mübhemlerin isimleri ve gaybî haberler girer. İkincisi ise re’yin geçerli olduğu konularda yapılmış tefsirlerdir. Bu türden ayetlerin muradı hakkında birden çok ihtimal söz konusudur. İhtimaller söz konusu olduğunda, ayetin muradının ne olduğunu bilme konusunda ihtilaf ve icthad gündeme gelir. Bu kısma, sahabe döneminden kıyamete kadar bütün müfessirler dahildir. Müfessirlerin *menkûl* tefsir, Kur’an, Sünnet, lügat şeklinde belli kaynakları vardır; onlar bu kaynaklarla sahip oldukları ilmin derecesine göre icthad etmektedirler.⁶ Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, diğer bütün müfessirler gibi sahabenin de rivayet yoluyla elde ettiği bilgi ile re’y tefsiri yapması mümkündür. Bu çalışmada şeytanın temessülü ile ilgili rivayetler söz konusu bakış açısından hareketle değerlendirilecektir. İlgili rivayetler ve bu konuda müfessirlerin görüşleri zikredildikten sonra, konunun tarihi arka planı, rivayet metninin tahlili ve rivayetin ayetin tefsirine katkısı değerlendirilecektir.

1. İbn ‘Abbās’ın Tefsirinde Nüzûl Dönemi Olaylarının Tesiri

Nüzûl döneminde gelişen olaylar ve bu dönemi çevreleyen şartlar (*ez-zurûf ve ‘l-mulābesât*) birçok Kur’an ayetini anlamaya yardımcı olmaktadır.⁷

⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Musā’id Suleymān b. Nāşir et-Tayyār, *Mefhūmu ‘t-Tefsīr ve ‘t-Te’vīl ve ‘l-İstinbāṭ ve ‘t-Tedebbur ve ‘l-Mufessir* (Riyad: Dāru İbni’l-Cevzī, 1422), ss.19-50; *Şerhu Muḳaddime fī Uşūli ‘t-Tefsīr li-Ibn Teymiyye* (el-Dammām: Dāru İbni’l-Cevzī, 1426), ss.268-279; Muhammed Aydın, “Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur’an’ın Kur’an’la Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım,” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:20 (2009) s.30; Mustafa Karagöz, “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti,” *Bilimname: Düşünce Platformu* 2:5 (2004), ss.45-60.

⁶ Et-Ṭayyār, *Mefhūmu ‘t-Tefsīr*, s.29; ayrıca bkz. ss.48-50.

⁷ Ez-Zehbī, *et-Tefsīr ve ‘l-Mufessirūn*, c.1, s.54; Muhammed ‘Umer el-Hācī, *Mevsū’atu ‘t-Tefsīr ḳable ‘Ahdī ‘t-Tedvīn* (Dimeşk: Dāru’l-Mektebī, 1427), s.193.

Söz konusu dönemde yaşanan olaylar, sahabenin Kur'an'ı tefsir ederken dayandığı kaynaklardan biri olmuştur. Sahabeye ait tefsir değerlendirmeleri, esbâb-ı nüzûl konusunda kesinlik ifade eden ve kesinlik ifade etmeyen kalıplarla geldiği gibi bazen de böyle bir kalıp kullanılmaksızın, sahabenin şahidi olduğu veya diğer sahabilerden duyduğu nüzûl dönemi olayları ile ayeti tefsir etmesi şeklinde gelmektedir. Kaynaklarda, konu ile ilgili pek çok sahabe tefsiri örneği bulmak mümkündür. Ancak konumuzla ilgisi açısından İbn 'Abbās'tan gelen bu tür rivayetlerle ilgili birkaç örnek vereceğiz.

2/el-Bakara:19 ayeti⁸ hakkında İbn 'Abbās'tan ve diğer sahabilerden birbirine yakın manada da olsa çeşitli rivayetler gelmiştir. Bu rivayetlerden birinde İbn 'Abbās, ayeti Medine'de yaşanmış şu olaylarla tefsir etmektedir:

Medine'deki münafıklardan iki adam müşriklere sığınmak için Allah Rasûlü'nden kaçtı. Yolda bu iki adama Allah Teala'nın ayette zikrettiği yağmur isabet etti. Şiddetli bir gök gürültüsü, yıldırım ve şimşek de vardı. Yıldırım yollarını aydınlatığında, yıldırımın kulaklarına girip kendilerini öldürmesinden korktuklarından parmakları ile kulaklarını tıkıyorlardı. Şimşek çaktığında onun ışığında yürüyorlar, çakmadığında da hiçbir şey göremiyor, yerlerinde çakılıp kalıyorlardı. Bu iki adam şöyle demeye başladı: "Sabah olsa da Muhammed'e gitsek ve onunla beraber olsak." Sabah olduğunda Hz. Peygamber'e gelip teslim oldular. Bundan sonra onunla beraber hareket ettiler ve iyi birer Müslüman oldular. Allah, Medine'den kaçan bu iki münafığın durumunu, Medine'deki münafıklara misal vermiştir. Münafıklar Peygamber'in mescidine geldiklerinde haklarında ayet inip Peygamber'in bu ayeti okumasından veya bir olayda adlarının geçip katledilmekten korktuklarından, parmakları ile kulaklarını tıkıyorlardı. Nitekim Medine'den kaçan bu iki münafık da parmakları ile kulaklarını tıkıyorlar ve yolları aydınlandığında yürüyorlardı. Malları çok olduğunda, kendilerine oğullar verildiğinde, ganimet elde ettikleri ve fethe ulaştıklarında yürüyorlar, karanlıkta kaldıklarında duruyorlardı. Malları helak olduğunda, kendilerine kız çocukları verildiğinde, başlarına bela geldiğinde "Bu, Muhammed'in dininden dolayı başımıza gelmiştir" diyor; böylece küfre dönüyorlardı. Tıpkı şimşek yok olduğunda karanlıkta kalıveren iki münafık gibi.⁹

⁸ "Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir."

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Çur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420), c.1, s.188.

3/Ālu ‘İmrān:152 ayetinde¹⁰ zikredilen Allah’ın va’di, bazı sahabilerden gelen rivayetlerde, Hz. Peygamber’in Uḥud savaşında ‘Ayneyn tepesine yerleştirdiği okçulara söylediği sözle irtibatlandırılmıştır. Buna göre, Hz. Peygamber onlara, “Yerinizden ayrılmayın. Düşmana galip geldiğimizi görerseniz de sebat edin” demiş; okçuların yerlerinde sebat ettiği savaşın ilk devresinde Müslümanlar düşmana galip gelmiştir.¹¹ İbn ‘Abbās ise Uḥud savaşında düşmanın savaş meydanına gelişini, Hz. Peygamber’in sahabeyi çeşitli mevkilerde görevlendirişini ve atlıları buldukları yerlerden ayrılmamalarını söyleyerek Hālid b. Velīd’in (ö.21/642) karşısına yerleştirişini zikrettikten sonra bu va’di, savaşın başka bir aşaması ile ilgili olarak şöyle tefsir etmektedir:

Hz. Peygamber Zubeyr’e Hālid’e saldırması için haber gönderdi; o da Hālid b. Velīd’e saldırdı. Tıpkı ‘Siz Allah’ın izni ile düşmanlarınızı öldürürken, Allah, size olan va’dini yerine getirmiştir’¹² ayetinde belirttiği gibi, onu ve atlılarını hezimete uğrattı. Çünkü Allah müminlere yardım edeceğini ve onlarla beraber olduğunu va’detmiştir.¹³

3/Ālu ‘İmrān:153 ayetinde¹⁴ Allah’ın gam üstüne gam vermesi ile ilgili sahabeden gelen çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetlerin birinde birinci ve ikinci gam, Hz. Peygamber’in ölüm haberinin verilmesi ile savaşta ölüm ve yaralı olarak yorumlanmıştır. Diğer bir rivayette birinci ve ikinci gam, fethi ve ganimeti kaybetmeleri ile savaşın akabinde Ebū Sufyān’ın (ö.31/651-52) üzerlerine gelmesi olarak yorumlanmıştır.¹⁵ İbn ‘Abbās’tan gelen rivayette ise bu iki gam şöyle tefsir edilmektedir:

Müslümanlar o gün [Uḥud] günü dönüp şöyle dediler: “Allah’a yemin olsun ki gidip onlarla savaşacağız. Onlar bizi rencide edip öfkelenirdiler.” Bunun üzerine Allah Rasûlü dedi ki: “Yavaşlayın; çünkü başınıza gelen şey, sadece bana isyan ettiğiniz için başınıza geldi.” Onlar bu durumda iken [diğer] Müslümanlar [yenik bir halde] kılıçları ellerinde topluca geldiler. Ayetteki birinci “gam” hezimete uğradıkları, ikinci “gam” diğer Müslümanları bu halde gördükleri sırada duydukları gamdır.¹⁶

¹⁰ “Siz Allah’ın izni ile düşmanlarınızı öldürürken, Allah, size olan vâdini yerine getirmiştir...”

¹¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.3, ss.468-469.

¹² 3/Ālu ‘İmrān:152.

¹³ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.3, s.469.

¹⁴ “O zaman Peygamber arkanızdan sizi çağırdığı halde siz, durmadan (savaş alanından) uzaklaşıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz. (Allah) size gam üstüne gam verdi ki, bundan dolayı gerek elinizden gidene, gerekse başınıza gelenlere üzülmeyesiniz. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”

¹⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.3, ss.478-480.

¹⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.3, s.481.

Yukarıdaki zikredilen örneklerde ayetlerin tefsiri ile ilgili Hz. Peygamber'den bağlayıcı bir rivayet bulunmadığından, sahabeden çeşitli rivayetler gelmektedir. Bu yüzden İbn 'Abbās ve diğer sahabilerden gelen bu tefsir rivayetlerini, re'yin/ictihadın geçerli olduğu konularda yapılmış tefsirler olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer sahabiler gibi İbn 'Abbās da re'y ile tefsiri engelleyici bir durum olmaması hasebiyle, nüzül döneminde yaşanmış çeşitli olayları veya durumları tefsir sadedinde zikretmiştir. Onun –nüzül döneminde yaşının küçük olması hasebiyle– bu olayların bilgisini rivayet yoluyla almış olması, ayeti re'y ile tefsir etmesine mani değildir. Müfessir, asr-ı saadette yaşanmış bir olayla ayet arasında münasebet kurabilmektedir. Bu tür tefsir rivayetleri, esbâb-ı nüzül rivayetleri ile aynı bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Yani Kur'an'ı anlamada esbâb-ı nüzülün fayda ve zararlarına dair değerlendirmeler, sahabenin nüzül dönemindeki olaylara dayanarak yaptığı tefsir değerlendirmeleri için de geçerlidir. Bu yorumlar Kur'an ayetlerinin anlaşılmasına yardımcı olabileceği gibi, tam tersine, Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik bazı zorluklara da neden olabilir.¹⁷ Bu çalışmanın konusu olan iki ayetten, özellikle 8/el-Enfâl:48 ayeti ile ilgili rivayetler, ikincisinin –yani rivayetin Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik zorluklara neden olmasının– örneklerinden biridir.

2. 8/el-Enfâl Suresinin 48. ve 30. Ayetleri Çerçevesinde Şeytanın Temessülü ile İlgili Rivayetler

Şeytanın görünüp görünmeyeceği İslam âlimleri tarafından tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür.¹⁸ Ehl-i Sünnet âlimleri, şeytanın çeşitli şekillere bürünüp insanlara görünmesi için bir engelin bulunmadığını savunurken, Mu'tezile onun hiçbir zaman görülemeyeceğini iddia etmiştir.¹⁹ Bu çalışmanın amacı, şeytanın başka bir surete girmesini kalamî düzlemde ele almak değildir. Amaç, bazı ayetlerin tefsiri sadedinde zikredilen şeytanın

¹⁷ Esbâb-ı nüzûlün Kur'an'ın anlaşılmasında olumsuz sonuçları için bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbabı Nüzûlün Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1994), s.232.

¹⁸ Müfessirler 7/el-A'râf:27 ayetinde yer alan "Şeytan kendi grubu ile birlikte göremeyeceğiniz yerden sizi görür" ifadesini şeytanın görüntü görünmeyeceği konusu ile ilişkili olarak tefsir etmişlerdir. Bkz. Ebû Manşûr Muhammed b. Muhammed b. el-Mahmûd el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-Sunne*, tah. Mecdî Bâsellüm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), c.4, s.397; Ebû'l-Kâsim Cârullâh Mahmûd b. 'Umer b. Muhammed ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf'an Hakâ'iki Gavâmiđi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), c.2, s.94; Faḥruddîn er-Râzî, *Mefâṭihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1401/1981), c.14, s.224; Nâşiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Umer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, tah. Muhammed 'Abdurrahmân el-Mer'âşlî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1418), c.3, s.10; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, tsz.), c.4, s.78. Oysa bu ifadeden maksat, duyuların ötesindeki varlıkların hakikatini talim etmek değildir. Ayet niçin şeytanın tuzağından sakınmak gerektiğini açıklamaktadır. Bkz. Muhammed et-Tâhîr b. 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr* (Tûnis: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1884), c.8, s.79.

¹⁹ Ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c.2, s.94; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c.3, s.10; Çelebi, "Şeytan," s.100.

temessülü ile ilgili rivayetlerin kaynağı ve bu rivayetlerin ilgili ayetin tefsiri ile olan ilişkisini ele almaktır.

Tefsir kaynaklarında bazı ayetlerin tefsirinde şeytanın temessülüne dair bilgiler yer almaktadır. Buna göre, 2/el-Bakara:102 ayetinin tefsirinde, Hz. Suleymān vefat ettikten sonra şeytanın bir insan şeklinde İsrailoğullarına görüldüğü ve Hz. Suleymān’ın hayattayken tahtının altına gömmüş olduğu hurafelerle dolu kitapların yerini haber verdiği anlatılmaktadır.²⁰ 21/el-Enbiyā’:83 ayetinin tefsirinde şeytanın Hz. Eyyüb’a ve karısına çeşitli kılıklarda görüldüğüne dair rivayetler yer almaktadır.²¹ 5/el-Mā’ide:30 ayetinin tefsirinde Hz. Ādem’in oğlu, kardeşini nasıl öldüreceğini bilemeyince şeytanın bir kuş şekline girip geldiği ve önünde başka bir kuşu öldürerek kardeşini nasıl öldüreceğini ona öğrettiği zikredilmektedir.²² 38/Şād:24 ayetinin tefsirinde şeytanın, Hz. Suleymān’ı imtihan için, namaz kılarken ona altın renkli bir güvercin şeklinde görünüp kendini takip etmesini sağlayarak onu aldattığı rivayetine yer verilmektedir.²³ 37/eş-Şāffāt:107 ayetinin tefsirinde tanıdıkları bir adam şeklinde İbrāhīm, İshāk ve Sāra’ya görüldüğü ve onları aldatmaya çalıştığı anlatılmaktadır.²⁴ 38/Şād:35 ayetinin tefsirinde Hz. Suleymān’ın tahtının üstüne bırakılan cesedin, insan şekline girmiş şeytan olduğu ifade edilmektedir.²⁵ Bu zikredilen rivayetler içinde İbn ‘Abbās’tan gelen son rivayet dışındaki rivayetlerin tabii kaynaklı olduğu görülmektedir. Çalışma, yukarıdaki rivayetlerin aksine nüzül döneminde vuku bulmuş ve İbn ‘Abbās tarafından rivayet edilmiş olmaları hasebiyle 8/el-Enfāl suresinin 48. ve 30. ayetlerinde geçen şeytanın temessülü ile ilgili rivayetlerle sınırlandırılmıştır.²⁶

2.1. 8/el-Enfāl Suresinin 48. Ayeti Çerçevesinde Şeytanın Surāka b. Mālik (ö.24/645) Suretinde Temessülü

Şeytanın temessülü ile ilişkilendirilen 8/el-Enfāl:48 ayeti şu mealdedir:

Hani şeytan onlara yaptıklarını güzel gösterdi de “Bugün insanlardan size galip gelecek kimse yoktur, şüphesiz ben de sizin yardımcınızım” dedi.

²⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.1, s.490.

²¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.9, s.55.

²² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.4, s.536.

²³ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.10, s.571.

²⁴ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.10, s.511.

²⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u l-Beyān*, c.10, s.580.

²⁶ Bu makale, ayetin anlamına etkisi sebebiyle, asıl olarak 8/el-Enfāl suresinin 48. ayetinin tefsiri ile ilgili rivayetlere odaklandığı için, gerek başlıktaki sıralamada gerekse metnin kurgusunda 48. ayete öncelik verilmiştir. Surenin 30. ayeti ile ilgili İbn ‘Abbās’tan gelen benzer içerikli rivayetlerin de –her ne kadar 48. ayetteki rivayetler gibi ayetin anlamına etkisi olmasa da– aynı açıdan yorumlanması mümkündür. Bu sebeple 30. ayet de önceki ayete ilhak edilmiştir.

Fakat iki ordu birbirini görünce ardına döndü ve “Ben sizden uzağım, ben sizin göremediklerinizi (melekleri) görüyorum, ben Allah’tan korkuyorum; Allah’ın azabı şiddetlidir” dedi.

Bu ayet ile ilgili sahabelerden İbn ‘Abbās ve bazı tabiun âlimlerinden gelen rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlerin bir kısmında şeytanın Bedr savaşından önce Surāka b. Mālik şeklinde görünüp Kureyşlileri harekete geçirdiği, savaş meydanına geldiklerinde ise melekleri görüp kaçtığı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Buna karşın Surāka b. Mālik’i zikretmeden, muhtasar bir şekilde ayeti tefsir eden rivayetler de vardır. Şeytanın Surāka b. Mālik şeklinde temessülünü ifade eden İbn ‘Abbās rivayeti şöyledir:

İblīs, Bedr günü şeytanlardan oluşan ordusuyla, bayrağı ile beraber Benü Mudlic’den bir adam suretinde geldi. Şeytan Surāka b. Mālik suretinde idi. Şeytan müşriklere dedi ki: “Bugün artık insanlardan size galip gelecek (kimse) yok, mutlaka ben de size yardımcıyım.” İnsanlar saf saf olduğunda Allah Rasûlü bir avuç toprak aldı. Toprağı müşriklerin yüzüne attı. Onlar da arkalarına dönüp kaçtılar. Cibrîl, İblīs’e geldi. İblīs, eli müşriklerden bir adamın elinde olduğu halde, onu [Cibrîl’i] görünce elini çekip arkadaşları ile beraber arkasına dönüp kaçmaya başladı. Adam “Ey Surāka, Sen bizim yanımızda olduğunuzu iddia ediyordun” deyince, İblīs dedi ki: “Ben sizin görmediklerinizi görüyorum. Ben Allah’tan korkarım. Allah, cezası çetin olandır” dedi. Bu, İblīs’in melekleri gördüğü esnada gerçekleşti.²⁷

Yine İbn ‘Abbās’tan gelen ve olayı Surāka b. Mālik konusuna değinmeksizin nakleden rivayet ise şöyledir:

İbn Abbās ayet hakkında dedi ki: “Bedr günü geldiğinde İblīs bayrağı ve ordusuyla müşriklerle beraber yürüdü. Müşriklerin kalplerine “Hiç kimse sizi mağlub edemez, ben sizin yardımcınızım” düşüncesini attı. Müslümanlarla karşı karşıya geldiklerinde şeytan meleklerin yardımını görünce “Ben sizin görmediğiniz şeyler görüyorum” diyerek arkasını dönüp kaçtı.²⁸

Şeytanın insan şeklinde temessülünü içeren rivayet, ‘Alī b. Ebī Tālha (ö.143/760) kanalı ile gelmiştir. Bu *tarîk*ın, İbn ‘Abbās’tan gelen en sağlam *tarîk* olduğu ifade edilmiştir.²⁹ Şeytanın temessülüne yer vermeyen İbn

²⁷ İbn Ebī Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tah. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1997/1417), c.5, s.1715; et-Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, c.6, s.264.

²⁸ Et-Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, c.6, s. 265.

²⁹ Ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrîn*, c.1, s.71; İ. Lütü Çakan ve Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.1, ss.76-79. Bu *tarîk*, ‘Alī b. Ebī Tālha’nın, rivayeti İbn ‘Abbās’tan değil Mucâhid’den almış olmasından dolayı eleştirilmiştir. Raşid Riđâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947), c.10, s.31. Karşıt görüşte olanlar ise

‘Abbās rivayeti ise İbn Curayc (ö.150/767) → el-Ḥaccāc b. Muḥammed (ö.206/821-822) kanalı ile gelmiştir. Bu *ṭarīḫ* de sağlam olarak kabul edilmektedir.³⁰

Bu konuda İbn ‘Abbās’tan başka Ḳatāde, (ö.117/735) el-Ḥasen el-Başrī (ö.110/728), eḍ-Ḍaḥḥāk (ö.105/723) gibi tabiun âlimlerinden yapılan rivayetler de kaynaklarda yer almaktadır.³¹

Olayın ana omurgasını teşkil eden bu rivayetlerin yanında, öncesi ve sonrasına dair bazı bilgiler veren rivayetler vardır. Buna göre,

Kureyşliler Bedr savaşı için yola çıkmaya karar verdiklerinde, kendileri ile Benū Bekr arasında geçmişte yaşanan harbi hatırlayınca neredeyse yola çıkmaktan vazgeçeceklerdi. Bunun üzerine şeytan Benū Kināne’nin eşrafından olan Surāka b. Mālik b. Cu’şum el-Mudlicī suretinde göründü. Surāka onlara, “Benū Kināne’nin, arkanızdan hoşlanmayacağımız bir şey yapmayacağını ben garanti ederim” dedi. Böylece Kureyş süratle yola çıktı.³²

Üzerinde durduğumuz bu olayı teyid için kaynaklarda Hz. Peygamber’e nisbet edilen şöyle bir rivayete de yer verilmektedir: “İblīs’in arefe gününden başka bir günde, o gün kadar zelil, hakir ve öfkeli olduğu görülmemiştir. Çünkü o, arefe gününde rahmetin inişini ve günahların affedilişini görmektedir. Ancak Bedr gününde gördüğü müstesna. ‘Ey Allah’ın Rasûlü, Bedr gününde o ne gördü?’ diye sordular. O da ‘O gün şeytan, Cibrîl’in meleklerin saflarını düzenlediğini görmüştür’” buyurdu.³³

Mucāhid şıka olduğundan, bu durumun rivayetin sıhhatine zarar vermeyeceğini belirtmişlerdir. Bkz. Ez-Zehabī, *et-Tefsīr ve’l-Mufessirūn*, c.1, s.73.

³⁰ İbn Curayc’in aradaki râvileri atlayarak doğrudan doğruya İbn ‘Abbās’tan nakiller yaptığı ve topladığı rivayetlerin sağlamlığına dikkat etmediği ifade edilmiştir. Ancak, el-Ḥaccāc b. Muḥammed’in İbn Curayc aracılığıyla İbn ‘Abbās’tan rivayet ettiği tefsir cüzü ittifakla şahīḥ kabul edilmiştir. Ez-Zehabī, *et-Tefsīr ve’l-Mufessirūn*, c.1, s.73; Çakan ve Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdūlmuttalib,” c.1, ss.76-79.

³¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.6, s.265; İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, c.5, s.1715.

³² Ebū Muḥammed Cemālüddīn ‘Abdulmelik b. Hişām b. Eyyüb, *es-Sıratu’n-Nebeviyye*, tah. Muştafā es-Sakā ve diğerleri (Beyrut: Dāru İḥyā’i’t-Turāṣi’l-‘Arabī, tsz.), c.2, s.263; İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīr*, c.5, s.1715; eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.6, ss.264, 265.

³³ Mālik b. Enes, *el-Muvaṭṭa’a*, tah. Muḥammed Muştafā el-A’zamī (Ebū Ḍabī: Mu’essesetu Zāyid b. Sulṭān, 1425), c.3, s.621; eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-Beyān*, c.6, s.265; Ebū Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. el-Beyhaḳī, *el-Cāmi’ li-Şu’abi’l-İmān*, tah. ‘Abdul’alī ‘Abdulḥamīd Ḥāmid (Riyad: Mektebetu’r-Ruṣd, 1423), c.5, s. 498. Hadisin metni şöyledir:

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ما رني إبليس في يوم هو فيه أصغر ولا أحقر ولا أذعر ولا أعظم منه في يوم عرفه، وذاك مما يري من تنزل الرحمة والعفو عن الذنوب إلا ما رأي يوم بدر، قالو: يا رسول الله وما رأي يوم بدر؟ قال: أما إنه رأى جبريل عليه السلام يزع الملائكة.

Yukarıda zikredilen hadis, *murseldir*.³⁴ Başka bir kanaldan aradaki kopukluğu gidermek mümkün olsa bile hadis, şeytanın Surâka b. Mâlik suretine girdiğine dair bir bilgi vermemektedir. Buna ilaveten, olayı İbn ‘Abbās’ın tanıklığı ile nakleden başka bir rivayet de şöyledir:

İbn ‘Abbās’ın mevlâsı olan Şu’be’nin haber verdiğine göre, Şu’be İbn ‘Abbās’ı şöyle derken işitmiştir: İnsanlar karşı karşıya geldiklerinde Allah Rasûlü bir an bayıldı, sonra kendine gelip insanların sağında bir melek ordusu ile Cibrîl’in, Allah Rasûlü’nün yürüdüğü yoldaki diğer tarafta bir melek ordusu ile Mikâil’in, diğer tarafta bin melek İsrâfîl’in bulunduğunu müjdeledi. İblîs, Surâka b. Cu’şum el-Mudlicî suretine girmiş, müşrikleri savaşa teşvik ediyor; bugün kendilerine kimsenin galip gelemeyeceği haberini veriyordu. Allah’ın düşmanı, melekleri görünce arkasına dönüp kaçtı ve “Ben sizden beriyim, sizin görmediklerinizi görüyorum” dedi. El-Hâris b. Hişâm, işittiği sözlerden, Surâka olduğunu anlayarak ona yapıştı. Fakat el-Hâris’in göğsüne vurunca o yere düştü. İblîs, görünmeyecek kadar uzaklaştı; sonunda denize düştü ve ellerini kaldırıp “Ey Rabbim, bana verdiğin söz buymuş!” dedi.³⁵

Bu rivayetin, el-Vâkidî’nin (ö.207/823) eserinden başka herhangi bir kaynaktan bulunduğu tespit edilememiştir. Üstelik Hz. Peygamber’in vefatında on üç yaşında³⁶ olan İbn ‘Abbās’ın Bedr savaşına katılması söz konusu değildir; zira bu sırada o, dört yaşında bir çocuktur.

2.1.1. Şeytanın Surâka b. Mâlik Şeklinde Temessülü ile İlgili Müfessirlerin Değerlendirmeleri

8/el-Enfâl:48 ayetinde zikredilen “şeytanın amelleri tezyini” iki şekilde anlaşılmıştır: Birincisine göre, şeytan, insan suretinde görünerek amelleri tezyin etmiş; ikincisine göre ise şeytan insan suretine dönüşmeksizin, vesvese vermek suretiyle amelleri tezyin etmiştir.³⁷ Müfessirlerin konu ile ilgili değerlendirmeleri, bu iki başlık altında ele alınacaktır.

³⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa*, c.3, s.621; Ebû ‘Amr Yūsuf b. ‘Abdullāh b. Muḥammed b. ‘Abdiberr en-Nemrî el-Endelusî, *et-Temhîd li-mā fi l-Muvaṭṭa* mine l-Me’ânî ve l-Esânîd, tah. Muṣṭafâ b. Ahmed el-Mullāvî ve Muḥammed b. ‘Abdilkebir el-Bekrî (Rabat: Vizâratu ‘Umûmî l-Evkâf ve ş-Şu’ûnî l-İslâmiyye, 1387), c.1, s.115; Ebû ‘Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr el-Kurṭubî, *el-Câmi’ li-Aḥkâmi l-Kur’ân*, tah. Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkî (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 2006/1427) c.10, s.43; Ebû l-Fidâ’ İsmâîl İbn Keşîr, *Tefsîru l-Kur’âni l-Azîm*, tah. Muṣṭafâ Seyyid Muḥammed ve diğerleri (Kahire: Mu’essesetu Kurṭuba, 1421/2000), c.7, s.103.

³⁵ Muḥammed b. ‘Umer b. Vâkid es-Sehmî el-Vâkidî, *el-Megâzî*, tah. Marsden Jones (Beyrut: Dâru l-A’lemî, 1409), c.1, s.70.

³⁶ Çakan ve Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib,” c. 1, ss.77.

³⁷ Er-Râzî, *Mefâtiḥu l-Ġayb*, c.15, s.180.

2.1.1.1.Şeytanın Temessül Ederek Amelleri Tezyin Etmesi

Müfessirler genel olarak kaynaklarda geçen şeytanın temessülü ile ilgili rivayetleri nakletmiş ve ayeti bu rivayetler doğrultusunda tefsir etmişlerdir.³⁸ Mesela, İbn ‘Aṭıyye’ye (ö.541/1147) göre, ayette geçen şeytanla ilgili ifadeleri vesvese ve iç konuşma olarak yorumlayan bir görüş varsa da “وَإِنِّي وَجَّارٌ لَّكُمْ” ifadesinin ‘vesvese vermek’ anlamına gelmemesi, bu görüşü zayıflatmaktadır. Üstelik cumhurun görüşü de şeytanın temessülü ile ilgili rivayetler doğrultusunda şekillenmiştir.³⁹ El-Bikāṭī (ö.885/1480) bu olayın siyerde meşhur olduğunu, şeytanın temessülü doğrultusunda yorumlamanın şeytanın vesvese vermesine hamletmekten evla olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰

Çağdaş müfessirlerden Seyyid Kuṭb (ö.1966) da konu hakkında çeşitli rivayetlerin olduğunu, bir rivayet dışında Hz. Peygamber’den gelmiş rivayet bulunmadığını; bu rivayetin de zayıf olduğunu belirttiikten sonra, bir Kur’an nassı veya *mutevatir* bir şahih hadis olmadıkça bu tür gaybî konuların tafsilatına girmemek gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü burada nass keyfiyeti zikretmemekte, sadece hadiseyi ispat etmektedir. Şeytanın durumu tamamen gaybî bir konu olduğundan, onun durumu hakkında ancak müsellemler bir nassın sınırları dâhilinde kesin bir şey söylenebilir.⁴¹

Buna karşın bazı müfessirler cumhurun görüşünü nakletmekle yetinip şahsi görüş belirtmemiş,⁴² bazıları ise her iki görüşe de ihtimal vermiştir.⁴³

³⁸ Ebü Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’, *Me’ân’l-Kur’ân*, tah. M. ‘Alî en-Neccâr, A. Yûsuf Necâî (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1983), s.413; eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c.6, s.265; er-Râzî *Me’âṭihu’l-Gayb*, c.15, s.180; ‘Abdurrahmân b. Muḥammed b. Maḥlûf Ebü Zeyd eṣ-Şe’âlibî, *el-Cevâhiru’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, tah. ‘Alî Muḥammed Mu’aviḍ ve ‘Âdil Aḥmed ‘Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâşî’l-Arabî, 1418/1997), c.3, s.143; Ebü İshâk Aḥmed eṣ-Şa’lebbî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, tah. Ebü Muḥammed b. ‘Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâşî’l-Arabî, 1422), c.4, s.365; Ebü Muḥammed el-Ḥuseyn b. Mes’ûd el-Beğavî, *Me’âlimu’t-Tenzîl*, tah. Muḥammed ‘Abdullâh en-Nemr ve diğerkleri (Riyad: Dâru Taybe, 1409), c.3, s.366; ‘Abdullâh b. Aḥmed en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Ḥakâ’iku’t-Te’vîl*, tah. Yûsuf ‘Alî Budeyvî (Beyrut: Dâru’l-Kelîmi’-ṭ-Tayyib, 1419), c.1, s.650; İbn Keşîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, c.7, ss.99-100; Nizâmüddîn el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Ḳummî en-Neyşâbüri, *Tefsîru Garâ’ibi’l-Kur’ân ve Rağâ’ibi’l-Furkân*, tah. Zekerıyyâ ‘Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1416), c.3, s.406; Muḥammed Cemâlüddîn el-Ḳâsimî, *Mehâsinu’t-Te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424), c.5, s.307; ‘Abdurrahmân b. Nâşir es-Sa’dî, *Tefsîru’l-Kerîmi’r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi’l-Mennân* (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1423/2002), s.323.

³⁹ Ebü Muḥammed ‘Abdulḥakḳ b. Gâlib İbn ‘Aṭıyye el-Endelûsî, *el-Muḥarraru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, tah. ‘Abdusselâm ‘Abduşşâfi’ Muḥammed (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422/2001), c.2, s.538.

⁴⁰ Burhânüddîn Ebü’l-Ḥuseyn İbrâhîm b. ‘Umer el-Bikāṭî, *Naẓmu’d-Durar fî Tenâsubi’l-Âyâti ve’s-Suvar* (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, tsz.), c.8, s.299.

⁴¹ Seyyid Kuṭb, *Fî Zilâli’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 2003), c.3, s.1530.

⁴² Mesela bkz. el-Ḳurtubî, *el-Câmi’li-Aḥkâmi’l-Kur’ân*, c.10, s.43.

⁴³ Mesela Elmalılı her iki yorumu da içerecek şekilde şöyle söylemektedir: “Yani o şeytan, o aldatıcı, gurur ve nefsanîyet ruh-i habisi kendilerinde veya karşılarında temessül ederek onlara bu kuruntuyu

2.1.1.2. Şeytanın Vesvese Vererek Amelleri Tezyin Etmesi

Bazı müfessirler, şeytanın amelleri tezyin etmesini vesvese vermesiyle yorumlamışlardır. Bu görüş, öncekinde olduğu gibi İbn ‘Abbās’a ve tabiundan el-Hasen el-Başrî’ye dayanmaktadır.

Bu görüşü savunanlardan biri olan ez-Zemaşşerî (ö.538/1144), ayette şeytanla ilgili olarak yer alan ifadelerin vesvese yoluyla gerçekleştiğini, şeytanın onlara temessül ederek görünmesi gibi bir durum söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Şeytanın amelleri süslemesi, galip geleceklerine dair onlara vesvese vermesi ve adımlarını takip ettikleri takdirde kendilerini koruyacağını vehmettirmesidir. İki ordu karşı karşıya gelince şeytan geriye dönüp onlardan uzaklaşmıştır; yani Allah’ın orduları indiğinde tuzağı boşa çıkmıştır.⁴⁴

El-Beydāvî (ö.685/1286), ez-Zemaşşerî’nin görüşlerini paylaşmaktadır. Ona göre, şeytanın “Bu gün artık insanlardan size galip gelecek (kimse) yok, mutlaka ben de size yardımcıyım” şeklindeki sözü, bir iç konuşmadır. Müşrikler, şeytanın vehmettirmesiyle sahip oldukları kendilerini kimsenin mağlub edemeyeceği düşüncesini, Allah’a yakınlıklarının göstergesi olarak yorumluyor ve şöyle dua ediyorlardı: “Allah’ım, bu iki topluluktan daha doğru olanını ve bu iki dinin daha efdal olanını muzaffer kıl.”⁴⁵

Raşîd Riđā (ö.1935) ayetin tefsiri üzerinde en çok duranların başında gelmektedir. Ona göre de şeytan onların kalbine, hem sayıca daha çok hem de kuvvet bakımından daha güçlü oldukları, dolayısıyla ne Hz. Muhammed’in zayıf takipçileri ne de onlar dışındaki Arap kabileleri tarafından mağlup edilemeyecekleri, kendisinin de onları koruyacağı düşüncesini atmıştır.⁴⁶ Müfessire göre,

Habis şeytanın ordusu, müşrikler arasına dağılıp habis ruhlarına yakın olmak suretiyle onları kışkırtacak ve aldatacak vesveseler verir. Nitekim melekler de müminler arasına dağılır ve temiz ruhlara yaklaşarak kalplerini pekiştirecek, Allah’ın vereceği zafere güvenlerini artıracak ilham verir.⁴⁷ İki ordu neredeyse savaşıyor şekilde karşı karşıya geldiklerinde şeytan, müminlere yakın olan melekler kendilerine ulaşmasın diye ordusu ile müşriklerin arasından kaçır. Bu ikisi birbirine zıttır ve bir araya

yaldızlayıp gönüllerine bırakmış ve hayallerini öyle göstermiş idi ki ...” Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c.4, s.286; ayrıca bkz: es-Sa’dî, *Tefsîru’l-Kerîmi’r-Rahmân*, s.323.

⁴⁴ Ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c.2, s.220.

⁴⁵ El-Beydāvî, *Envâru’l-Tenzîl*, c.3, s.62.

⁴⁶ Raşîd Riđā, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm*, c.10, ss.31-32.

⁴⁷ 8/el-Enfâl:12.

gelmezler. Şayet bir araya gelseler, güçlü olan melekler zayıf olan şeytanları yok eder. Şeytanın korkusu müşriklerle ilgili değildir; onun korkusu, meleklerin onun ordusunu yakacak olmalarından dolayıdır.⁴⁸

Raşîd Riḍā'nın yaklaşımına göre, “İki taraf savaş alanında yüz yüze gelince, şeytan gerisin geriye döndü”⁴⁹ ifadesinden murat, onun amelleri tezyin etmekten, onları aldatmaktan geri durmasıdır. Ayetteki bu ifade, bir şeye yönelen, sonra onu terk eden kimseye benzetmek suretiyle temsil babından söylenmiştir. Ayette anlatılan şeytanın bu tavrı, ikiyüzlülüğünü göstermektedir. Ancak gerisin geriye dönmesi ve onlardan teberrî etmesi; yani “Ben sizden uzağım; çünkü ben sizin görmediğiniz şeyleri görüyorum, ben Allah’tan korkarım” demesi temsil babından değildir. Ayrıca şeytan bu sözü onlara hitaben değil, kendi kendine söylemiştir. Böyle bir konuşma muhatabın duymasına bağlı değildir. Benzer bir konuşma “Münafıkların durumu tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan insana “İnkâr et” der. İnsan inkâr edince de “Ben senden uzağım; çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım” der”⁵⁰ ayetinde de geçmektedir.⁵¹ Müfessir, şeytanın temessül ettiğine dair rivayetlerin *sened* ve metin açısından problemli olduğunu ifade etmekte; İbn ‘Abbās’tan gelen bir rivayet, el-Hasen el-Başrî’nin görüşü ve ez-Zemaḥşerî, el-Beyḍāvî gibi meşhur müfessirlerin tercihleri doğrultusunda kendi tercihinin, şeytanın müşriklerin kalplerine vesvese verdiği yönündeki görüş olduğunu ifade etmektedir.⁵²

El-Âlūsî’ye (ö.1270/1854) göre de şeytanın amelleri süslemesi, onlara vesvese vermesi anlamına gelmektedir. “Bugün artık insanlardan size galip gelecek kimse yok, mutlaka ben de size yardımcıyım, demişti” ifadesinde yer alan *kāle* fiili, vesveseden mecazdır. “Fakat iki taraf [savaş alanında] yüz yüze gelince” ifadesinde, *istiare-i temsiliye* vardır. Amelleri süsledikten sonra tuzağının boşa çıkması, korktuğu şeyden dolayı gerisin geriye dönen kişiye benzetilmiştir. Sanki şöyle deniyor: “İki ordu karşı karşıya geldiği zaman şeytanın tuzağı boşa çıktı ve onları koruyacağına dair verdiği hayal, helak sebepleri oldu.”⁵³

⁴⁸ Müfessir “Bilakis biz, hakkı bâtılın tepesine bindiririz de o, bâtılın işini bitirir. Bir de bakarsınız ki bâtıl yok olup gitmiştir” (21/e-Enbiyâ:18) ayetini konuyla ilişkili olarak yorumlamaktadır. Bkz. Riḍā, *Tefsîru l-Kur’âni l-Hakîm*, c.10, s.32.

⁴⁹ 8/el-Enfâl:48.

⁵⁰ 59/el-Ḥaşr:16.

⁵¹ Riḍā, *Tefsîru l-Kur’âni l-Hakîm*, c.10, ss.31-32.

⁵² Riḍā, *Tefsîru l-Kur’âni l-Hakîm*, c.10, s.32.

⁵³ Ebû l-Faḍl Şihâbuddîn es-Seyyid Maḥmûd el-Âlūsî, önceliği mecazi anlama vermiş, ama rivayetlerde gelen Surâka’nın temessülü bilgisine de son kısımda yer vermiştir. Bkz. el-Âlūsî, *Rûḥu l-Me’anî* (Beyrut: Dâru l-İhyâ’i t-Turâşî l-‘Arabî, tsz.), c.10, s.15.

Muhammed Ebū Zehra'ya (ö.1974) göre ayet, şeytanın tahrikini tasvir etmektedir. Şeytan onları kıskırtmakta ve sanki konuşur gibi, güçlü oldukları düşüncesini onlara güzel göstermektedir. Böylece onları aldatmakta ve korumayacağı halde kendilerini koruyacağını vehmettirmektedir. Zoru gördüğünde ise “Ben sizden beriyim, sizin görmediklerinizi görüyorum” demektedir. Söz konusu ayeti rivayetler doğrultusunda tefsir etmekle, rivayet lafızlarının zahirine dayanılmış olmaktadır. Üstelik rivayetlerin *sened*lerindeki raviler eleştiriye açıktır.⁵⁴ Ebū Zehra görüşünü şöyle temellendirmektedir:

Ayet, şeytanın kâfirlerin nefislerine yerleşmesinin, onlara tahakküm etmesinin, nefislerindeki idrak kanallarını kapatmasının en güzel tasviridir. Biz bu görüşe meylediyoruz; çünkü İblīs haberi ve onun Surāka şeklinde temessülü, Kur'an'ın tefsir edileceği sahih bir *senedle* sabit olmamıştır. Çünkü biz haberlerini tekzip etmeksizin, garipliklerden uzak, insanları tatmin eden haberlerle Kur'an'ı tefsir ediyoruz. *Vallāhu a'lem*.⁵⁵

Buraya kadar zikredilen müfessirler, ayetteki “şeytan” kelimesini hakiki anlamı ile alarak yorumlamışlardır. Ancak Muhammed eṭ-Ṭāhīr b. ‘Āṣūr (ö.1973), “şeytan” kelimesinden kasdın Surāka olduğunu ifade ederek, önceliği mecazi anlama vermektedir. Müfessire göre, şeytanın ve ordusunun Surāka ve ordusu suretinde temessül etmesinin Hz. Peygamber'den rivayet edilmeyip sadece İbn ‘Abbās'tan nakledilmiş olmasının anlamı şudur: Surāka'dan sâdır olan bu davranış ve sözler şeytanın bir vesvesesidir. Şeytan isminin Surāka'ya verilmesi caizdir. Çünkü o, şeytanın işini yapmıştır. Nitekim “filanca Arapların şeytanlarındandır” denir.⁵⁶

Ṭāhīr b. ‘Āṣūr'a göre, müşrikler kervana yardım için yola çıktıklarında, şeytan Surāka b. Mālik'e, kavmi Benū Kināne'den oluşan bir ordu ile müşriklere yardım etmesi yönünde vesvese vermiştir. Bedr meydanında onları bırakıp kaçmasına gelince; Allah, Surāka'nın kalbine ordusuyla beraber müşrikleri yardımsız bırakmasını gerektiren bir korku atmış, böylece şeytanın tuzağını bozmuştur. Surāka'nın Bedr meydanında aklına gelen şeyin, hicret sırasında yaşadığı olay olması da mümkündür. Çünkü Surāka, hicret yolunda Hz. Peygamber ile karşılaştığından beri Müslüman olup olmamakta tereddüt etmektedir. Orada atının ayaklarının yere batışına şahit olmuş ve Hz. Peygamber'den emân almıştır. Bu yüzden şeytanın müşriklerin amellerini süslemesi, mecazi bir isnaddır. Onların amellerini tezyin eden,

⁵⁴ Muhammed Ebū Zehra, *Zehratu 't-Tefāsīr* (byy: Dāru'l-Fikri'l-'Arabī, tsz.), c.6, s.3154.

⁵⁵ Ebū Zehra, *Zehratu 't-Tefāsīr*, c.6, s.3155.

⁵⁶ İbn ‘Āṣūr, *eṭ-Tahrīr ve 't-Tenvīr*, c.10, s.35.

şeytanın kışkırtmasıyla Surāka’dır. Şeytanın vesvesesi ile Surāka, Kureyş müşriklerinin kervanlarını kurtarmak için yola çıkmakta kararlı olmalarını ve Kināne’nin ihanetinden korkmamalarını sağlamıştır.⁵⁷

İbn ‘Aşūr’un belirttiği üzere, ayette şeytan kelimesi mecaz olarak kullanılmışsa, bu durumda ayetteki “Bugün artık insanlardan size galip gelecek kimse yok, mutlaka ben de size yardımcıyım” ve “Ben sizden uzağım. Çünkü ben sizin görmediğiniz şeyler görüyorum” ifadeleri Surāka’ya ait olmaktadır. Bu sözleri ile o, hain olmamak için Kureyş ile aralarındaki himaye sözleşmesinden vazgeçtiğini ilan etmektedir. Çünkü Araplar civar sözleşmesini bozacakları zaman, bunu muhataplara ilan ederlerdi. Nitekim İbnu’d-Duğunne, Hz. Ebū Bekr’i, Kureyş’in eziyetlerinden dolayı himayesine almış; sonra bu sözleşmeden vazgeçtiğini ilan etmişti. 8/el-Enfāl:48 ayeti de bu konuya örnek olarak verilebilir. Surāka bu sözüyle, “Ben sizinle aramdaki himaye sözleşmesinden vazgeçiyorum” demekte ve kavminin himaye anlaşmasını bozmasını garantiye almış olmaktadır. “Ben Allah’tan korkarım. Allah, cezası çetin olandır” sözünü Surāka, içinden/kendi kendine söylemiş olabilir. Çünkü hicrette Allah Rasûlü’nü müşriklere göstermeyeceğine dair söz vermişti. Belki bunu hatırladı ve müşriklere va’dettiği yardım bir tür ihanet olduğundan, ihanetin kötü akıbetinden korktu.⁵⁸

İbn ‘Aşūr’a göre, ayetteki “şeytan” kelimesinin hakiki anlamıyla kullanılmış olması da caizdir. Yani şeytan akıllarına attığı vesveselerle onların amellerini süslemiştir. Bu durumda “Ben sizden uzağım. Çünkü ben sizin görmediğiniz şeyler görüyorum. Ben Allah’tan korkarım. Allah, cezası çetin olandır” ifadesi şeytanın içinden söylediği bir sözdür. Muhatap zamirinin kullanılmış olması, iltifat sanatından dolayıdır. Bu surette şeytanın sözü, sanki onu işitiyorlarmış gibi canlandırılmaktadır. أَرَى fiilinden maksat da baş gözü ile görmedir. Şeytan meleklerin inişini görmüş, onların Allah’ın izniyle kendisine zarar vermelerinden korkmuştur. Ya da şeytan Allah’ın, başına ateş parçası atmak gibi bir musibet vermesinden korkmuştur.⁵⁹

Kur’an Yolu adlı tefsir de şeytanın temessülünü mümkün görmekle beraber, ayette mecazi bir anlatım olduğu görüşünü tercih etmektedir. Şeytanın insanları etkilemesi için insan suretine girmesi gerekmemektedir. Onun hem insanlar arasında temsilcileri vardır hem de –deyim yerindeyse– her insanın içinde bir melek ve bir şeytan vardır. Şeytan önce Surāka’yı

⁵⁷ İbn ‘Aşūr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c.10, ss.34-35.

⁵⁸ İbn ‘Aşūr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c.10, ss.35-36.

⁵⁹ İbn ‘Aşūr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c.10, ss.35-36.

etkileyerek müşriklere destek vermeye sevk etmiş, sonra bu savaşta Allah'ın müstesna yardımlarını görünce kendisinin de bundan zarar görebileceğini anlamış, korkup çekilmiş; bu sırada Surâka da aklını başına devşirmiştir.⁶⁰

Şeytanın vesvese vermek suretiyle amelleri tezyin ettiğini savunan âlimler, söz konusu rivayetlerdeki *sened* ve metin problemlerinden dolayı ayeti tefsir ederken rivayetleri dikkate almamaktadırlar. Bu durumda ayette geçen “şeytan” kelimesi, hakikî anlamda kullanılmış olmaktadır. Daha önce belirttiğimiz üzere Tâhir b. ‘Âşûr ise “şeytan” kelimesine hakikî anlamı vererek tefsir etmeyi caiz görse de öncelikli olarak Surâka olayı ile bağlantılı bir şekilde, “şeytan” kelimesini mecazi olarak ele alıp ayeti tefsir etmekteydi. Müfessir İbn ‘Aşûr, olayın Hz. Peygamber’den rivayet edilmeyip sadece İbn ‘Abbâs’tan nakledilmiş olduğunu ifade ettiği halde, yine de ayeti Surâka ile ilişkilendirerek yorumlamaktadır. Oysa bu haberin Hz. Peygamber ile bağı yoksa ve sözün sahibi İbn ‘Abbâs ise, Surâka olayı ile ayetin tefsiri arasındaki ilişki, farklı bir şekilde ele alınmalıdır.

2.1.2. 8/el-Enfâl:48 Ayeti Çerçevesinde Şeytanın Surâka b. Mâlik Suretinde Temessülü Olayının Tahlili

Genel kabule göre, şeytanın bir şekle bürünmüş halde görülmesinin fiilen söz konusu olmadığı söylenebilir. Çünkü bir peygamberin tasdiki olmadan, görülenin şeytan olup olmadığı bilinemez.⁶¹ Şeytanın Bedr savaşında Surâka şeklinde temessülü olayının, Hz. Peygamber’e ulaşan şahîh bir *senedi* tespit edilememiştir. Ancak İbn ‘Abbâs’tan ve tabiun âlimlerinden gelen rivayetlerin müfessirler tarafından nass gibi kabul edilip sorgulanmaksızın hüsnü kabule mazhar olduğu görülmektedir. Bunun, söz konusu rivayetlerin hükmen *merfû* kabul edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira sahabenin, şahsî görüş ve kanaate dayanması mümkün olmayan (*mahall-i ictihad* ve re’y olmayan), aklın alanı haricindeki mevzulara dair verdiği haberler “hükmen *merfû*” kabul edilmektedir. Verdiği bilgileri Hz. Peygamber’den duyduğunu açıklamasa bile, konuların özelliği açısından Hz. Peygamber’den duymuş olduğu ya da en azından ondan öğrenmiş olan bir başka sahabiden duymuş olduğu düşünülür. Ancak aklın alanı içinde bir konu ise, bu Hz. Peygamber’e isnad edilmediği müddetçe *mevkûftur*.⁶² Sahabînin re’y ile söyleyemeyeceği rivayetlerin

⁶⁰ Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur’an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), c.2, s.698.

⁶¹ Çelebi, “Şeytan,” c.39, s.100.

⁶² Bedruddîn Muhammed b. ‘Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, tah. Muhammed Ebû'l-Fađl İbrâhîm (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 1404), c.2, s.157; Mennâ' b. Hâlif el-Kattân, *Mebâhiş fî*

hükmen *merfū*^c olduğu görüşüne sahip bir çok hadis alimi varsa da aksi görüşte olanlar da vardır. Nitekim Sirācuddīn el-Bulķīnī (ö.805/1402), sahabenin nakle dayanmadan bilemeyeceği konulardaki rivayetlerin, onların icthadlarının sonucu olabileceğini öne sürmekte ve bu rivayetleri hükmen *merfū*^c kabul etmemektedir.⁶³ Sahabenin sebab-i nüzülle ilgili bütün rivayetleri aynı ölçüde kesinlik ifade etmediği ve *merfū*^c sayılmadığı gibi, tefsirle ilgili *mevkūflarının* tamamı da *merfū*^c sayılmamalıdır. Ancak hangi tefsirlerin kendilerine ait bir icthad, hangilerinin Hz. Peygamber’den duydukları bir tefsir olduğunu belirlemenin de kesin olarak mümkün olmadığı ifade edilmektedir.⁶⁴ Bununla birlikte bazı konularda, bir tarafı tercih etmeyi sağlayacak çeşitli karineler söz konusu olabilir.

Konumuz açısından düşünüldüğünde, olayların tarihi arka planından, Surāka b. Mālik’in Hz. Peygamber ve Müslümanlarla olan ilişkilerinde bir takım gelgitler yaşadığı görülmektedir. Bu tür durumların, onun hakkında bir hoşnutsuzluk ortaya çıkarmış olması tabiidir. Bunun sonucu olarak İbn ‘Abbās, Surāka olayını ve onun hakkında efkār-ı umumiyyedeki hoşnutsuzluğu, Surāka’nın durumuna da mutabık olan bu ayetin tefsiri münasebetiyle ifade etmiş olabilir. Gerçi İbn ‘Abbās Bedr savaşına ve bu savaşın öncesi ile sonrasındaki olaylara bir yetişkin olarak şahit olmamıştır. Ancak –girişte ifade edildiği üzere— sahabe, rivayet yoluyla elde ettiği bilgiye dayanarak re’y tefsiri yapabilmektedir. İbn ‘Abbās’ın da Bedr savaşçı çerçevesinde yaşanan olayları rivayet yoluyla elde etmiş ve ayetle olayı ilişkilendirerek re’y tefsiri yapmış olması mümkündür.

Bu yorumu destekleyen başka hususlar da vardır. Bunlardan biri, Arap dilinde “şeytan” kelimesinin sevilmeyen kimseler için de mecazen kullanılıyor olmasıdır. Bir diğer husus da şeytanın kendi suretinde temessül etmesiyle mağdur duruma düşmüş Surāka’nın, kendisini aklayan ve savunan bir yorumda bulunmamış olmasıdır. Son olarak rivayetin, ayeti anlama konusunda vazgeçilmez bir katkı sunmadığı görülmektedir. Söz konusu değerlendirmeyi destekleyen hususlar dört madde halinde aşağıda ifade edilecektir:

Ulūmi l-Kurān (Riyad: Mektebetu’l-Me’ārif li’n-Neşr ve’t-Tevzīf, 1417), ss.347-348; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV, 1989), s.117.

⁶³ Celāluddīn es-Suyūfī, *Tedribu’r-Rāvi fī Şerhi Takrībi’n-Nevevī*, tah. Ebū Kuteybe Nazar Muḥammed el-Fāryābī (Beyrut: Mektebetu’l-Kevşer, 1410), s.213; Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Çap, “Hadis İlminde Merfu-Mevkuf İlişkisi,” (yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008), ss.129-131.

⁶⁴ Çap, “Hadis İlminde Merfu-Mevkuf İlişkisi,” s.134.

1. Surāka b. Mālik'in kabilesi olan Mudlic, Kināne'nin bir kolu olan 'Abdumenāt'a bağlı kollardan biridir. Kināne kabilesi ve onun alt kollarından olan Mudlic, İslam'dan önce Kureyş gibi kendilerini diğer Arap kabilelerinden üstün kabul ederek dinî-iktisadî alanlarda bazı imtiyazlara sahip olan *el-ḥums* içerisinde yer almaktadır.⁶⁵ Mudlic kabilesi, İslam geldiğinde Medine'nin batısında bulunan Yenbū'u'n-naḥl civarında yaşamaktaydı.⁶⁶ Benū Mudlic'in reisi Surāka b. Mālik, Mekkelilerin va'dettiği ödülü almak amacıyla hicreti sırasında Hz. Peygamber'in peşine düşmüş, fakat ona yetiştiği sırada atının tökezlemesi üzerine onun manevi güçler tarafından korunduğunu anlayıp kendisinden özür dilemiş ve ileride kullanmak için ondan yazılı bir emānnāme almıştır.⁶⁷

Hicretten sonra Hz. Peygamber ile Benū Mudlic arasındaki ilişkilerin olumlu yönde geliştiği görülmektedir. Mudlic kabilesi, 'Uşeyra gazvesi münasebetiyle Müslümanlarla anlaşmalı kabileler grubuna dahil olmuştur. Hicretin 2. yılında Mekke'den bir Kureyş ticaret kafilesinin sahil yoluyla Suriye'ye gitmekte olduğu şeklinde Medine'ye gelen bir haber üzerine Hz. Peygamber, muhacirlerden oluşan bir askerî birlikle bu kervanın önünü kesmek için yola çıkmıştı. Mudlic kabilesine ait 'Uşeyra mevkiine geldiklerinde kervanın buradan birkaç gün önce geçtiğini öğrenmişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bölgede yaşayan Benū Mudlic ile antlaşma yaparak Medine'ye dönmüştür.⁶⁸ Bu sefer sırasında Mudlic kabilesinin Hz. Peygamber'i güzel bir şekilde misafir ettiği, bu ağırlama sırasında kervanın kaçtığı da ifade edilmektedir.⁶⁹

Mudlicoğullarından bir kısmının Mekke'nin fethinden önce İslam'a girdiği anlaşılmaktadır. Surāka b. Mālik ise hicretin 8. yılında (629) Huneyn ganimetlerinin dağıtıldığı sırada Müslüman olmuş, fakat kabilesinin önemli

⁶⁵ Muhammed b. İshāk b. Yesār el-Matlübī, *Kitābu's-Siyer ve'l-Meğāzī* (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1398), s.120. *El-ḥums* tabiri, İslam'dan önce, Mekke'de yaşayan ve Kābe'ye hizmet eden ve bu sebeple dinî ve iktisadî imtiyazlara sahip olan Kureyş kabilesi ile Kureyş'in akrabası ve müttefiki bazı kabilelere işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Uslu, "Hums," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.18, s.364.

⁶⁶ İbrahim Sarıçam, "Müdlic (Beni Müdlic)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.31, ss.473-474.

⁶⁷ Ahmed b. Yahyā b. Cābir el-Belāzurī, *Kitāb Cumel min Enşābi'l-Eşrāf* (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1417), c.1, s.310; Sarıçam, "Müdlic," c.31, ss.473-474.

⁶⁸ Ebū Muhammed Cemālüddin 'Abdalmelik İbn Hişām, *es-Sīrātu'n-Nebeviyye*, tah. Muştafā es-Sakā ve diğerleri (Beyrut: Dāru İhyā'i't-Turāsi'l-'Arabī, tsz.), c.2, s.248; el-Belāzurī, *Enşābu'l-Eşrāf*, c.1, s.344; Elşad Mahmudov, "Uşeyre Gazvesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.42, ss.229-230.

⁶⁹ El-Belāzurī, *Enşābu'l-Eşrāf*, c.1, s.344. Bu kafilenin ertesi yıl meydana gelen Büyük Bedr savaşına sebep teşkil eden Kureyş kervanı olduğu hususunda ittifak vardır. Bkz. Mahmudov, "Uşeyre Gazvesi," c.42, ss.229-230.

bir kısmı 9. yılın hac mevsimine kadar eski dinine sadık kalmıştır.⁷⁰ Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi, Surāka b. Mālīk ve kabilesinin tam olarak müslümanlaşması 8-9 yıl sürmüştür; bu süreç içinde çeşitli gelgitler söz konusu olmuştur. Bedr savaşında da bu gelgitlerden birine şahid olunmuştur.

Benū Mudlic’in bağlı olduğu Kināne kabilesi, siyasi olarak genellikle Kureyş’in yanında yer almıştır. Bununla birlikte Kureyş ile aralarında çeşitli anlaşmazlıklar da söz konusu olmuştur. Bedir savaşına tekaddüm eden olay da böyle bir olaydır. Kureyşli Hafş b. el-Ehyef’e ait bir çocuk kayıp eşyasını ararken Kināne’nin Bekr b. ‘Abdimenāt kolundan ‘Āmir b. Yezīd’in yönlendirmesi ile kan davası için bu kabileden bir kişi tarafından öldürülmüştü. Bu çocuğun kardeşi olan Mikraz ise başka bir gün ‘Āmir b. Yezīd’i öldürdü ve kılıcını Mekke’ye getirip Kābe’nin duvarına astı. İşte tam bu olaylar sırasında İslam ortaya çıktı. Artık iki kabile birbiriyle değil, İslam’la uğraşmaya başladı. Nihayet Kureyş, Bedr’e yürümeye karar verdiğinde Benū Bekr’le arasındaki bu düşmanlığı hatırlayarak endişeye kapıldı.⁷¹ İşte böyle bir ortamda Surāka b. Mālīk olaya müdahil olup Kureyş’in endişelerini giderdi ve onların Müslümanlarla savaşmak için yola çıkmalarını sağladı.

Hicret sırasında yaşadığı olay, Surāka’nın tüm şüphelerini giderip İslam’la şereflenmesine vesile olmamış; bu olaydan sonra Huneyn’e kadar 8 yıl daha kendi dininde kalmıştır. Bedr savaşından bir sene önce Hz. Peygamber ve ordusunu çok güzel bir şekilde ağırılarak onunla anlaşma imzalamış; ancak bir yıl sonra meydana gelen Bedr savaşında anlaşmasına sadık kalmayarak müşriklerin tarafında yer almıştır. Onun Müslüman olmadan önceki bu tutumunun Müslümanlar arasında bir hoşnutsuzluk ortaya çıkarmış olması ve bu hoşnutsuzluk halinin onun davranışına uygun düşen bu ayetin tefsirine aksetmiş olması mümkündür.

2. Arapça’da “şeytān” kelimesi, olumsuz kişileri nitelemek için mecazi olarak kullanılmaktadır. Zira şeytan kelimesinin kökü olan *şetane* fiili,

⁷⁰ Sariçam, “Müdlic,” c.31, ss.473-474.

⁷¹ Olay İbn Hişām’da şöyle izah edilmektedir: Hafş b. el-Ehyef’in bir oğlu, bir kayıp eşyasını aramak üzere dışarı çıkmıştı. Bu çocuk başında kâkul, üzerinde cübbe olan, güzel ve temiz bir çocuk idi. Kināne’nin Bekr b. ‘Abdimenāt kolundan ‘Āmir b. Yezīd’e uğradı. ‘Āmir o sırada Benū Bekr’in reisi idi. Çocuğu görünce ondan hoşlandı ve “Sen kimsin ey çocuk?” diye sordu. Çocuk da “Ben Kureyşli Hafş b. el-Ehyef’in oğluyum” diye cevap verdi. Çocuk arkasını dönünce ‘Āmir kavmine “Ey Benū Bekr, Kureyşle olan kan davası hakkında ne diyorsunuz?” dedi. Kavmi “Doğru vallahi, bizim onlarla kan davamız var.” Bu sefer ‘Āmir “Bir kişi kendi adamına karşılık şu çocuğu öldürürse bu katilden dolayı intikamını almış olur.” Benū Bekr’den bir adam çocuğu takip etti ve Kureyş’ten intikam için o çocuğu öldürdü. Derken bu çocuğun kardeşi olan Mikraz bir gün devesi üzerinde ‘Āmir b. Yezīd’i görünce, o da onu öldürdü ve kılıcını Mekke’ye getirip Kābe’nin duvarına astı. Bkz. İbn Hişām, *es-Sīrātu’n-Nebeviyye*, c.2, s.262.

uzaklığa delalet eder. Şeytana bu ismin verilmesi, hakka uzak olmasından ve inatçılığından dolayıdır. Bu yüzden cinlerden, insanlardan ve hayvanlardan her isyankâr inatçıya “şeytân” denir.⁷² Bunun yanında, Araplar bir şeyi çirkin gördüklerinde onu şeytana benzetirler. Şeytan görünmediği halde, böyle bir şeyi “sanki şeytanın yüzü,” “sanki şeytanın başı” diye tavsif ederler. Bu ifadeyle o şeyin, varlıkların en çirkinini olduğunu hissettirmiş olurlar.⁷³ Nitekim cehennemdeki zakkum ağacını niteleyen “Biz onu (zakkumu) zalimler için bir fitne (imtihan) kıldık. Zira o, cehennem dibinde bitip yetişen bir ağaçtır. Tomurcukları sanki şeytanların başları gibidir”⁷⁴ mealindeki ayette de böyle bir benzetme söz konusudur. İbn ‘Abbās bu benzetme ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Onlar çirkinliklerinden dolayı şeytanların bizzat kendilerine benzetilmişlerdir. Çünkü insanlar bir şeyi son derece çirkin olarak nitelemek istediklerinde, ‘o sanki bir şeytan’ derler. Oysa şeytanlar görülmez. Ancak şeytanın suretinin çirkinliği nefiste tasavvur edilir.”⁷⁵ Diğer taraftan kelimelerin hakiki manaları yerine mecazi manaları kullanması İbn ‘Abbās’ın tefsirde takip ettiği yöntemlerden biridir.⁷⁶

İbn ‘Abbās’ın 8/el-Enfâl suresi 48. ayetini niçin şeytanın Surâka b. Mâlik şekline girmesi ile tefsir ettiği sorusuna, şeytan kelimesinin bu mecazi kullanımı açısından bakılabilir. Çünkü şeytan kelimesi mecazen, hakka düşman olan, sevilmeyen, çirkin görülen insanlar için de kullanılmaktadır.

3. Şeytanın temessülü ile ilgili rivayetlerin anlatımında eksik olan bir taraf vardır ki o da olayın kahramanı olan Surâka’nın bu konudaki şahitliğidir. Onun bu konudaki yorumuna yer veren, kendisine isnad edilmiş güvenilir bir rivayet bulunmamaktadır. Konuyla ilgili tarihen en eski rivayetin, Surâka’nın ölümünden yaklaşık kırk sene sonra doğmuş olan el-Kelbî’ye (ö.146/763) ait olduğu görülmektedir. ‘Abdurrazzâk b. Hemmâm’ın (ö.211/826-27) tefsirinde yer alan rivayette el-Kelbî şöyle demektedir:

Şeytan Surâka b. Mâlik şeklinde temessül edip “bu gün artık insanlardan size galip gelecek kimse yok, mutlaka ben de size yardımcıyım” dedi. Ancak melekleri görünce gerisin geriye dönüp “Ben sizden uzağım. Çünkü ben sizin görmediğiniz şeyler görüyorum, ben Allah’tan korkarım”

⁷² Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu Meşkâ'isi'l-Luğa*, tah. 'Abdusselam Muḥammed Hârûn (byy: Dâru'l-Fikr, 1399), c.3, ss.183-184.

⁷³ Ebû'l-Fadl Muḥammed b. Mukerram Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414), c.13, s.238.

⁷⁴ 37/eş-Şaffât:65.

⁷⁵ El-Begavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, c.7, s.42; ayrıca bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Meşkâ'isi'l-Luğa*, c.3, ss.183-184.

⁷⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), s.242; Cerrahoğlu *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecri Yayınları, 2005), s.86.

dedi. Bu onun [şeytanın] bir yalanıdır. Bildirdiklerine göre, onlar daha sonra Surāka’ya gelmiş, Surāka ise bu konuda bir şey söylemeyi reddetmiştir.”⁷⁷

Şeytanın Surāka şeklinde temessül ettiği görüşüne sahip olan el-Kelbī, Surāka’nın bu konuda bir şey söylemeyi reddetmesini, “Ben sizden uzağım ...” sözünü onun söylemediğini; dolayısıyla Bedr’deki şahsın Surāka değil şeytan olduğunun delili olarak zikretmektedir. Böylece müfessir, rivayetin son cümlesini, şeytanın temessül ettiğine dair kendi görüşü doğrultusunda yorumlamış olmaktadır.

El-Kelbī’nin bu rivayeti, tefsirlerde Surāka’nın Bedr savaşına katılmadığına ve olaylardan haberinin olmadığına dair ayrıntılı bir anlatıma dönüşmüştür. Konuya dair ilk anlatım eş-Şa’lebī’nin (ö.427/1035) *el-Keşf ve l-Beyān* adlı tefsirinde şöyledir:

Kureyş kâfirleri Mekke’ye dönünce “Surāka insanları hezimete uğrattı” dediler. Bu söz Surāka’ya ulaştınca o, “Duydum ki siz benim insanları hezimete uğrattığımı söylüyormuşsunuz. Allah’a yemin olsun ki sizin hezimetiniz bana ulaştıncaya kadar [sizin yola çıktığınızdan] haberim yoktu” dedi. Kendisine “Falanca gün sen bizimle gelmedin mi?” dediler. O da gelmediğine dair yemin etti. Müslüman olduğunda da onun [Bedr günündeki Surāka’nın gerçek] Surāka değil şeytan olduğunu anladılar.⁷⁸

Daha sonraki müfessirler de aynı şekilde bu ibareye eserlerinde yer vermiş,⁷⁹ hatta Fahrüddin er-Rāzī (ö.606/1210), olayı Hz. Peygamber’in mucizesi olarak yorumlamıştır.⁸⁰

Bu anlatımlara bakılınca, şeytanın Surāka şeklinde temessül ettiğini ifade eden rivayetlerle Surāka’nın kendisi haksız bir isnadla karşı karşıya kalmış olmaktadır. Bu durumda onun, kendisi hakkındaki bu isnadı açıkça reddetmesi beklenirdi. Oysa Surāka b. Mâlik Bedr savaşından sonra 22 yıl, Müslüman olduktan sonra da 16 yıl yaşadığı halde konu hakkında kendisine

77 عن قتادة في قوله تعالى : { واذ زين لهم الشيطان أعمالهم وقال لا غالب لكم اليوم من الناس } [الأنفال: 48] قال الكلبي: إن سراقَةَ بن مالك تمثل به الشيطان. وقال لا غالب لكم اليوم من الناس. واني جار لكم فاثبتوا فلما رأي الملائكة { نقص علي عقبه وقال اني بريء منكم اني اري ما لا ترون اني أخاف الله } [الأنفال: 48] «فذاك منه كذب فنكروا أنهم أقبلوا علي سراقَةَ بعد ذلك فأنكر أن يقول شيئاً من ذلك. Abdurrazzāk b. Hemmām eş-Şan’ānī, *Tefsīr*, tah. Maḥmūd Muḥammed ‘Abduh (Beyrut: Dāru ‘l-Kutubi ‘l-‘İlmiyye, 1419), c.2, s.124.

78 فلما قدموا مكة قالوا هزم الناس سراقَةَ فبلغ ذلك سراقَةَ فقال بلغني أنكم تقولون أني هزمت الناس، فو الله ما شعرت حتى بلغني هزيمتكم، فقالوا أما أتيتنا في يوم كذا فحلف لهم، فلما تابوا علموا أن ذلك كان الشيطان.

eş-Şa’lebī, *el-Keşf ve l-Beyān*, c.4, s.365.

79 El-Begavī, *Me’ālimu ‘r-Tenzil*, c.3, s.366; ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşāf*, c.2, s.220; en-Nesefī, *Medāriku ‘r-Tenzil*, c.1, s.650; en-Neysābūrī, *Tefsīru Ğarā’ibi ‘l-Ķur’ān*, c.3, s.406; İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru ‘l-Veciz*, c.2, s.538; el-Kāsimī, *Meḥāsīnu ‘r-Te vīl*, c.5, s.307.

80 Er-Rāzī, *Mefātīhu ‘l-Ķayb*, c.15, s.180.

ait bu meyanda bir yorum tesbit edilememektedir. Ancak aynı Surâka gerek hicrette Hz. Peygamber'le yaşadığı olayı, gerek Müslüman oluşunu, gerek Hz. 'Umer zamanında Kısra ile ilgili müjdeye nail olmuş olmasını, bizzat kendisi ayrıntılı olarak anlatmaktadır.⁸¹ O halde, Surâka'nın bu konudaki suskunluğu, Bedr savaşındaki bahse konu figürün kendi kılığına girmiş şeytan değil, Surâka'nın bizzat kendisi olduğuna yorulabilir.

Diğer taraftan şeytanın Surâka şeklinde temessül ettiğini ifade eden rivayetlerdeki kişinin Surâka değil, şeytan olduğu bilgisi, onu tezkiye eden bir bilgidir. Eğer bu bilgi Hz Peygamber'e dayansaydı, bu Surâka için nebevî bir tezkiye hükmünde olurdu. Bu durumda da Surâka'nın, Bedr savaşındaki şahsın kendisi değil, kendisinin kılığına girmiş şeytan olduğunu ifade eden bu haberi onaylaması, hatta nebevî kaynaklı bu tezkiye ile sevinmesi/övünmesi beklenirdi. Ancak bu konuda da Surâka'ya ulaşan bir rivayet bilinmemektedir.

Bütün bu bilgilere göre, Surâka'nın, rivayetlerin işaret ettiği hem mağduriyetine hem de masumiyetine karşı bu suskunluğundan, onun yaşadığı sırada 8/el-Enfâl:48. ayetinin, şeytanın temessülünü ifade eden rivayetler doğrultusunda anlaşılmadığı sonucu çıkmaktadır.

4. Konunun başka bir boyutu daha vardır ki o da bu rivayetin ayeti anlamada ne kadar faydalı olduğu sorusudur. Çünkü rivayet, ayeti anlama konusunda vazgeçilmez bir katkı sunmamaktadır. Ayeti, şeytanın Surâka b. Mâlik şeklinde temessülüne dair kıssayı nakletmeksizin anlamak da mümkündür. Hatta tam tersine, ayeti rivayetten bağımsız olarak yorumlamak daha doğru olabilir. Zira Surâka'lı anlatımla dikkatler, ayetin verdiği mesajdan ziyade olayın menkıbevî örgüsüne yönelmekte; ayetin vermek istediği mesaj ikinci planda kalmaktadır. Böylece tarihi bağlamın ayetin vermek istediği mesajın önüne geçtiği görülmektedir. Oysa Kur'an, şeytanın amelleri süslemesini güçlü ve parlak bir şekilde tasvir etmekte; şeytanın, dostlarına bu fısıltısını, onların kalbini nasıl gururla doldurduğunu tafsilatlı olarak nakletmek suretiyle hayatın sırrına yer vermektedir.⁸² Bu surette ayet evrensel bazda bir vakıayı gözler önüne sermektedir; şeytan Cennet'te Âdem'i kandırmak için türlü argümanlar ileri sürerek kendisine dil döktüğü,

⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sirātu'n-Nebeviyye*, c.2, ss.134-135; Muhammed b. Hibbân b. Aḥmed Ebū Ḥâtim et-Temimî el-Bustî, *Kitābu's-Şikāt* (Haydarabad: Dā'iratu'l-Me'ârifî'l-Uşmâniye, 1393), c.1, ss.121-122; İzzeddin İbnu'l-Eşîr Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Gābe fi Ma'rifeti's-Şahābe*, tah. 'Alî Muhammed Mu'aviid ve diğerleri (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), c.2, ss.412-413.

⁸² Aḥmed Aḥmed Bedevî, *Min Belāğati'l-Ḳur'ân* (Cize: Nehdatu Mişr, 2005), s.297.

Âdem onun telkinine uyduğunda ise ortadan kaybolduğu gibi,⁸³ dünya hayatında da şeytanın insanları aldatma yöntemi aynıdır. Nitekim Benü Nâdir Yahudilerinin Medine’den sürgünü münasebetiyle de onun bu fonksiyonu Kur’an’da beyan edilmiştir.⁸⁴ Bedr savaşında da insanları böyle bir aldanışa sürükleyip sonra yalnız bırakması, şeytanın aynı karakterinin bir diğer ifadesidir.

Netice olarak, yukarıda zikredilen hususlar çerçevesinde el-Enfâl:48 ayetinin tefsiri sadedinde zikredilen şeytanın temessülü olayını, İbn ‘Abbās’a ait bir re’y tefsir olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

2.2. 8/el-Enfâl:30 Ayeti Çerçevesinde Şeytanın Necdli Bir Adam Şeklinde Temessülü

Şeytanın temessülü ile ilgili rivayetlere tefsirinde yer verilen diğer bir ayet de 8/el-Enfâl:30 ayetidir:

Hatırla ki, kâfirler seni tutup bağlamaları veya öldürmeleri yahut seni (yurdundan) çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlardı. Onlar (sana) tuzak kurarlarken Allah da (onlara) tuzak kuruyordu. Çünkü Allah tuzak kuranların en iyisidir.

Bu ayet, Mekke’de vuku bulan bir olaya atıf yapmışsa da Mekkî değil, surenin diğer ayetleri gibi Medenî’dir. Ayetin Mekkî olduğuna dair ‘İkrime (ö.105/723) ve Mucâhid’den (ö.103/721) gelen görüş, ayetin Mekkî olduğuna değil; kıssanın Mekke’de vuku bulduğuna işaret olarak yorumlanmıştır.⁸⁵

Yukarıdaki ayetin tefsirinde Kureyş’in ileri gelenlerinin Hz. Peygamber hakkındaki tedbirleri görüşmek üzere bir araya geldikleri, bu sırada şeytanın da Necdli bir ihtiyar suretinde toplantıya katılıp onları yönlendirdiği anlatılmaktadır. Sahabeden İbn ‘Abbās ve çeşitli tabiun âlimlerinden nakledildiğine göre bu olay şöyle cereyan etmiştir:

Ensar Müslüman olduktan sonra Kureyş’in ileri gelenleri, Hz. Peygamber hakkında istişare etmek için bir araya geldiler. Sığınacak bir yer bulduğunda işi ileriye götürmesinden korktular. İblîs Necd ehlinde bir adam suretinde geldi, onlarla beraber Dâru’n-Nedve’ye katıldı. Onu tanımadıklarından “Sen kimsin? Allah’a yemin olsun ki kavmimizden hiç kimseye şu meclisimizi haber vermedik!” dediler. O “Ben Necd ehlinde

⁸³ 7/el-A’râf:20-23.

⁸⁴ 59/el-Ĥaşr:11-17.

⁸⁵ İbn ‘Atıyye, *el-Muĥarraru’l-Vecz*, c.2, s.518; Ebü Ĥayyân el-Endelusî, *el-Baĥru’l-Muĥîṭ fi’t-Tefsîr*, tah. Şıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420), c.6, s.481; Kutb, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, c.3, s.1501.

bir adamım. Konuşmalarınızı dinleyip size yol göstereceğim” dedi. Bunun üzerine adamdan utandılar ve onu kendi haline terk ettiler. Onlardan biri: “Muhammed’i yatağında yakalayın ve onu ölünceye kadar bir yerde hapsedin” deyince İblis: “Söylediğin şey ne kötü! Onu bir yerde hapsederseniz arkadaşları gelip onu kurtarır. Böylece aranızda savaş çıkar” diye karşılık verdi. “İhtiyar doğru söylüyor” dediler. Biri: “Onu şehrinizden çıkarın” deyince bu defada İblis “Söylediğin şey ne kötü! İçinizdeki akılsızları ifsat etmişken siz onu şehrinizden çıkarıyorsunuz. O başka bir şehre gidip oradaki akılsızları da ifsat eder. Bunun üzerine ordularla üzerinize gelirler” dedi. “İhtiyar doğru söylüyor.” dediler. Bu sırada Ebū Cehl –kendisi içlerinde İblis’e itaati en fazla olandır– dedi ki: “Hayır, Kureyş’in her batnından bir adam çıkarıp ellerine silah verelim. Hepsini Muhammed’e saldırıp bir kişinin vurduğu gibi vursunlar. Böylece ‘Abdulmuṭṭaliboğulları Kureyş’e karşı savaşamaz, diyeti kabul etmekten başka çaresi kalmaz.” Bunu duyan İblis: “Doğru söyledi, bu genç içinizde görüşü en iyi olandır” dedi. Sonunda bu görüş üzerinde karar kıldılar. Allah, Rasûlünü durumdan haberdar etti. Hz. Peygamber yatağına yattı. Gözler onun üzerinde toplanmıştı. Gecenin bir vakti olduğunda Ebū Bekr’le beraber mağaraya gitti. ‘Alî b. Ebî Tâlib onun yatağına yattı. Bu, Allah’ın 30. ayette belirttiği olaydır.⁸⁶

Söz konusu rivayete dair müfessirlerin değerlendirmelerine gelince: Faḥruddîn er-Râzî, İbn ‘Abbâs, Mucâhid, es-Suddî (ö.127/745) ve diğer müfessirlere nisbet ederek rivayeti naklettikten sonra şu soruyu yöneltmektedir: “Allah’ın İblis’i çeşitli vesveseler vermeye kadir kılması akla uzak olmadığına göre, kendi nefsinin değişirmeye muktedir kılması nasıl uzak olsun?”⁸⁷ Er-Râzî dışında birçok müfessir, herhangi bir yorumda bulunmaksızın söz konusu rivayeti nakletmiştir. Dolayısıyla bu, onların söz konusu rivayetin içeriğinden şüphe etmedikleri, şeytanın temessülünü kabul ettikleri anlamına gelmektedir.⁸⁸ Hatta eş-Şa’lebî, şeytanın Necdli bir ihtiyar suretinde Kureyşlilerin Dârü’n-Nedve’de yaptıkları toplantıya katıldığı hususunda müfessirlerin icmaı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹

⁸⁶ Eṭ-Taberî, *Câmi’u l-Beyân*, c.6, ss.226-228; ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, c.5, ss.1686-1687.

⁸⁷ Er-Râzî, *Meḳāṭihu l-Ġayb*, c.15, s.160.

⁸⁸ Eş-Şa’lebî, *el-Keşf ve l-Beyân*, c.4, s.348-350; İbn ‘Aṭiyye, *el-Muḥarraru l-Vecîz*, c.2, s.519; en-Neseffî, *Medâriku t-Tenzîl*, c.1, s.641; Ebū Ḥayyân, *el-Baḥru l-Muḥîṭ*, c.6, s.481; İbn Keşîr, *Tefsîru l-Ġur’âni l-‘Azîm*, c.7, s.60; el-Ķâsimî, *Meḳâsimu t-Te’vîl*, c.8, s.2983; el-Bikâ’î, *Naẓmu’d-Durar*, c.8, s.268; el-‘Alûsî, *Rûḥu l-Me’âni*, c.9, s.197; Kutub, *Fî Zilâli l-Ķur’ân*, c.3, s.1501.

⁸⁹ Eş-Şa’lebî, *el-Keşf ve l-Beyân*, c.3, s.127.

Ez-Zemaḥşerī de söz konusu rivayeti naklettikten sonra herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.⁹⁰ Oysa 8/el-Enfāl:48 ayeti ile ilgili olan temessül hadisesinde şeytanın temessül etmediğini, olayın vesvese yoluyla gerçekleştiğini ifade etmişti.⁹¹ Üstelik 7/el-A’rāf:27 ayeti şeytanların insanlar tarafından görülmeyeceğinin delili olarak yorumlamıştır.⁹² Raşīd Riḍā da rivayeti yorumsuz olarak nakletmekle yetinmiştir.⁹³ Halbuki 8/el-Enfāl:48 ayetinin tefsirinde yer alan şeytanın temessülü olayına uzunca yer verip bir çok eleştiri yöneltmiştir.⁹⁴

Buna karşın bazı müfessirler şeytanın Necdli bir adam şeklinde temessülünü kabul etmemişlerdir. Er-Rāzī, her ne kadar kendisi şeytanın temessül ettiği görüşünde olsa da el-Ḳāḍī ‘Abdulcebbar’ın (ö.415/1025) konu ile ilgili eleştirel görüşünü şöyle nakletmektedir:

İbn ‘Abbās’dan nakledilen kıssa, İblīs hakkındaki ifade hariç Kur’an’a muvafıktır. Çünkü o (kıssa) İblīs’in suretinin insan suretine dönüştüğünü iddia etmektedir. Bu ise batıldır; çünkü bu tasvir ya Allah’ın fiili ile ya da İblīs’in fiili ile olur. Birincisi batıldır, çünkü Allah’ın *mekr* konusunda kâfirleri fitneye düşürmesi caiz değildir. İkincisi de batıldır; çünkü İblīs’e kendi suretini değiştirme gücü vermesi, Allah’ın hikmetine uygun değildir.⁹⁵

Bunun dışında bazı müfessirler, ayeti tefsir sadedinde rivayeti naklederken konuşmaları ve alınan kararı nakletmekte, ancak şeytanın Necdli bir adam şeklinde temessülüne yer vermemektedir. Bundan da söz konusu olayı kabul etmedikleri, en azından şüphe ile karşıladıkları anlaşılmaktadır.⁹⁶

8/el-Enfāl:30 ayetinin tefsiri sadedinde nakledilen bu rivayetle ilgili olarak –belki de olayların seyri açısından ayetle uyum arz ettiğinden ötürü– fazla bir tartışmanın vaki olmadığı görülmektedir. 8/el-Enfāl:48 ayetinde olduğu gibi, bu ayetin tefsiri münasebetiyle zikredilen olayda da şeytanın temessülü meselesi Hz. Peygamber’in bir bildirimini olmaksızın bilinemez. Bu olayı da *mevķūf* bir haber olarak görmek ve İbn ‘Abbās’ın nüzül döneminde yaşanmış bir olayla ilgili olarak yaptığı bir re’y tefsiri olarak değerlendirmek

⁹⁰ Ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşāf*, c.2, s.208.

⁹¹ Ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşāf*, c.2, s.220.

⁹² Ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşāf*, c.2, s.94.

⁹³ Riḍā, *Tefsīru l-Ḳur’āni l-Hakīm*, c.9, s.652

⁹⁴ Riḍā, *Tefsīru l-Ḳur’āni l-Hakīm*, c.10, s.32.

⁹⁵ Er-Rāzī, *Mefātīhu l-Ġayb*, c.15, s.160; en-Neysābūrī, *Tefsīru Ġarā’ibi l-Ḳur’ān*, c.3, c.393.

⁹⁶ Mesela bkz. el-Māturīdī, *Te’vīlātu Ehli’s-Sunne*, c.5, s.189; el-Ḳurtubī, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī l-Ḳur’ān*, c.9, s.494; İbn ‘Aşūr, *et-Tahrir ve’t-Tenvir*, c.9, s.328; Ebū Zehra, *Zehrātu’t-Tefāsīr*, c.6, ss.3112-3114.

mümkündür. Dāru'n-Nedve'deki toplantıya İslam düşmanlığı ile maruf Necdli bir adamın müdahil olması ve verecekleri kararda Kureyşlileri yönlendirmesi, şeytanın Necdli bir adam şeklinde temessül etmesi olarak tefsirlere yansımış olmaktadır.

Sonuç

8/el-Enfāl suresinin 48. ve 30. ayetlerinin tefsirinde geçen şeytanın temessülü ile ilgili rivayetlerin, İbn 'Abbās'dan gelen bir re'y tefsiri olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Başta sahabe tefsiri olmak üzere seleften gelen tefsirle ilgili bütün rivayetler rivayet tefsiridir; ancak onların birçoğunun re'ye dayandığı da bir gerçektir. Dirayet tefsirinin rivayet tefsirinin zıddı olarak tanımlaması sonradan ortaya çıkmış bir durumdur. 48. ayetin şeytanın temessülü ile ilgili rivayetlerle tefsirine bu açıdan bakılınca, İbn 'Abbās'ın bu rivayetleri doğrudan Hz. Peygamber'den veya Hz. Peygamber'den duyan bir sahabiden duymuş olma ihtimali dışında başka bir ihtimal daha vardır: Bu da onun, Bedr savaşı ile ilgili kendisine ulaşan rivayetlerden hareketle ayeti re'yi ile tefsir etmiş olmasıdır. Çünkü onun –ve diğer sahabilerin– Hz. Peygamber'den gelen bağlayıcı bir beyanın olmadığı durumlarda nüzül dönemi olayları ile ayetleri tefsir ettiğine dair örnekler kaynaklarda yer almaktadır.

Sahabenin tefsir değerlendirmelerinin Hz. Peygamber'den gelen bir rivayete mi, yoksa re'ye mi dayandığını kesin olarak belirlemek zor ise de bazen çeşitli karinelerle belli bir sonuca ulaşılabilir. Konumuz açısından düşünüldüğünde bu karinelerin başında tarihi arka plan yer almaktadır. Surāka b. Mālik'in Müslüman olana kadar Hz. Peygamber ve Müslümanlarla olan münasebetleri, özellikle Mekkelileri Müslümanlarla savaşa yönlendirdiği Bedr savaşındaki tutumu dikkat çekicidir. Tarihte yaşanmış bu olayların bir müfessir olarak İbn 'Abbās'ı etkilemiş olması ve onu, rivayetlerdeki bilgiyi Surāka'nın durumuna uygun düşen bu ayetle ilişkilendirerek tefsir etmeye sevk etmiş olması mümkündür. Tarihi arka plana ilave olarak Arap dilinde şeytan kelimesinin Allah'a asî ve sevilmeyen kimseler için de mecazen kullanılması, İbn 'Abbās'ın da ayetlerin tefsirinde mecazi manaları kullanan bir müfessir olması, bu karinelerden sayılabilir.

Bir diğer husus ise rivayetlerin, Surāka'nın hem mağduriyetini hem masumiyetini ima etmesi; ama Surāka'nın kendisi ile doğrudan ilgili bu haberlere dair bir yorumda bulunmamış olmasıdır. Surāka'nın bu suskunluğundan, hayatta olduğu dönemde el-Enfāl:48 ayetinin rivayetlerdeki şekli ile tefsir edilmediği anlaşılabilmektedir. Zira onun, ayetin kendi

durumu ile ilişkili olarak tefsir edildiğinden haberdar olmaması ve bu yoruma ilgisiz kalması düşünülemez.

Son olarak, rivayette yer alan bilgi, ayetin mesajını gölgelemekte, dikkatleri olağan dışı bir hadiseye yönlendirmektedir. Bu itibarla rivayetin, ayeti anlama konusunda vazgeçilmez bir katkısı söz konusu olmadığından, ayeti rivayetten bağımsız olarak yorumlamanın daha doğru olacağı kanaatine ulaşılmıştır. 8/el-Enfâl:30. ayetinin tefsiri çerçevesinde zikredilen temessül olayı da aynı bakış açısı ile değerlendirilebilir. Buna göre olay, Dâru'n-Nedve'deki toplantıya İslam düşmanlığı ile maruf Necdli bir adamın katılması şeklinde gerçekleşmiş olmaktadır.

KAYNAKÇA

- el-Âlūsî, Ebû'l-Faḍl Şihâbuddîn es-Seyyid Maḥmûd. *Rûhu'l-Me'anî*. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâşî'l-'Arabî, tsz.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aydın, Muhammed. "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:20 (2009), ss.1-32.
- Bedevî, Aḥmed Aḥmed. *Min Belâğati'l-Kur'an*. Cîze: Nehḍatu Mişr, 2005.
- el-Begâvî, Ebû Muḥammed el-Ḥuseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-Tenzîl*. Tah. Muḥammed 'Abdullâh en-Nemr, 'Usmân Cum'a Dımevriyye, Suleymân Muslim el-Ḥarş. Riyad: Dâru Ṭaybe, 1409.
- el-Belâzurî, Aḥmed b. Yahyâ b. Câbir. *Kitâb Cumel min Ensâbi'l-Eşrâf*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- el-Beydâvî, Nâşiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Umer b. Muḥammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-Tenzîl ve Eşrâru't-Te'vîl*. Tah. Muḥammed 'Abdurrahmân el-Mer'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâşî'l-'Arabî, 1418.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn. *el-Câmi' li-Şu'abi'l-İmân*. Tah. 'Abdul'alî 'Abdulḥamîd Ḥamîd. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423.
- el-Bikâ'î, Burhânuddîn Ebû'l-Ḥuseyn İbrâhîm b. 'Umer. *Naẓmu'd-Durar fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suvar*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, tsz.
- Cerrahoglu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Çakan, İsmail Lütfü. *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV, 1989.
- Çakan, İsmail Lütfü ve Muhammed Eroğlu. "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.1, ss.76-79.
- Çap, Sabri. "Hadis İlminde Merfu-Mevkuf İlişkisi," Yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2008.
- Çelebi, İlyas, "Şeytan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.39, s.100.

- Ebū Ḥayyān, Muḥammed b. Yūsuf b. ‘Alī b. Yūsuf b. Ḥayyān el-Endelusī. *el-Baḥru’l-Muḥīṭ fī’t-Tefsīr*. Tah. Şıdkī Muḥammed Cemīl. Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1420.
- Ebū Zehra, Muḥammed. *Zehratu’t-Tefāsīr*. Byy: Dāru’l-Fikri’l-‘Arabī, tsz. el-Ferrā’, Ebū Zekerıyyā Yahyā b. Ziyād. *Me‘ānī’l-Ḳur‘ān*. Tah. Muḥammed ‘Alī en-Neccār ve Aḥmed Yūsuf Necāfī. Beyrut: ‘Ālemu’l-Kutub, 1983.
- el-Ḥācī, Muḥammed ‘Umer. *Mevsū‘atu’t-Tefsīr ḳable ‘Ahdī’t-Tedvīn*. Dimeşk: Dāru’l-Mektebī, 1427/2007.
- İbn ‘Abdilberr, Ebū ‘Amr Yūsuf b. ‘Abdullāh b. Muḥammed b. ‘Abdilberr en-Nemīrī el-Endelusī. *et-Temhīd li-mā fī’l-Muvaṭṭa’ mine’l-Me‘ānī ve’l-Esānīd*. Tah. Muştafā b. Aḥmed el-Mullāvī ve Muḥammed b. ‘Abdikerbīr el-Bekrī. Rabat: Vizāratu ‘Umūmī’l-Evkāf ve ‘ş-Şu‘unī’l-İslāmiyye, 1387.
- İbn ‘Aşūr, Muḥammed eṭ-Ṭāhir. *et-Taḥrīr ve’t-Tenvīr*. Tūnis: ed-Dāru’t-Tūnisiyye li’n-Neşr, 1884.
- İbn ‘Aṭıyye el-Endelusī, Ebū Muḥammed ‘Abdulḥakḳ b. Ğālib. *el-Muḥarraru’l-Vecīz fī Tefsīri’l-Kitābi’l-‘Azīz*. Tah. ‘Abdusselām ‘Abduşşāfī’ Muḥammed. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebī Ḥātim, ‘Abdurrahmān b. Muḥammed b. İdrīs er-Rāzī. *Tefsīru’l-Ḳur‘āni’l-‘Azīm*. Tah. Es‘ad Muḥammed eṭ-Ṭayyib. Mekke: Mektebetu Nizār Muştafā el-Bāz, 1997/1417.
- İbn Fāris, Ebū’l-Ḥuseyn Aḥmed b. Zekerıyyā. *Mu‘cemu Mekāyisi’l-Luĝa*. Tah. ‘Abdusselam Muḥammed Hārūn. Byy: Dāru’l-Fikr, 1399.
- İbn Ḥıbbān, Muḥammed b. Ḥıbbān b. Aḥmed Ebū Ḥātim et-Temīmī el-Bustī. *Kitābu’ş-Şıḳāt*. Haydarabad: Dā’iratu’l-Me‘ārifī’l-‘Uşmāniyye, 1393.
- İbn Hişām, Ebū Muḥammed Cemāluddīn ‘Abdulmelik b. Hişām b. Eyyüb. *es-Sīratu’n-Nebeviyye*. Tah. Muştafā es-Sakā, İbrāhīm el-Ebyārī, ‘Abdulḥafız eş-Şelebī. Beyrut: Dāru İḥyā’i’t-Turāşī’l-‘Arabī, tsz.
- İbn İşhāk, Muḥammed b. İşhāk b. Yesār el-Maṭlūbī. *Kitābu’s-Siyer ve’l-Megāzī*. Tah. Suheyl Zekkār. Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1398.
- İbn Manzūr, Ebū’l-Faḍl Muḥammed b. Cemāluddīn b. Mukerram. *Lisānu’l-‘Arab*. Beyrut: Dāru Şādır, 1414.
- İbn Keşīr, Ebū’l-Fidā’ İsmā’īl. *Tefsīru’l-Ḳur‘āni’l-‘Azīm*. Tah. Muştafā Seyyid Muḥammed, Muḥammed Faḍl el-‘Ucmārī, Muḥammed es-Seyyid Raşād, ‘Alī Aḥmed ‘Abdulbākī ve Ḥasen ‘Abbās Ḳuṭb. Kahire: Mu’essesetu Ḳurṭuba, 1421/2000.
- İbnu’l-Eşīr, ‘İzzuddīn Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Muḥammed el-Cezerī. *Usdu’l-Ğābe fī Ma’rifeti’ş-Şahābe*. Tah. ‘Alī Muḥammed Mu’avvid ve ‘Ādil Aḥmed ‘Abdulmevcūd. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424.
- Karagöz, Mustafa. “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti,” *Bilimname: Düşünce Platformu* 2:5 (2004), ss.45-60.
- Karaman, Hayreddin, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut. *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

- Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafı Dönmez, Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- el-Ğāsımî, Muḥammed Cemâluddîn. *Meḥāsini't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424.
- el-Ğattân, Mennâ b. Ḥalîl. *Mebâhiş fî 'Ulûmi'l-Ğur'ân*. Riyad: Mektebetu'l Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1417.
- el-Ğurtubî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ğur'ân*. Tah. Abdullâh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2006/1427.
- Ğuṭb, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Ğur'ân*. Dâru's-Şurûḥ: Kahire, 2003.
- Mahmudov, Elşad. "Uşeyre Gazvesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.42, ss.229-230.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvaṭṭa'*. Tah. Muḥammed Muştafâ el-A'zamî. Ebû Ğabî: Mu'essesetu Zâyid b. Sulṭân Âl Neheyân li'l-A'mâlî'l-Ĥayriyye ve'l-İnsâniyye, 1425.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Muḥammed b. el-Maḥmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*. Tah. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- en-Nesefî, 'Abdullâh b. Aḥmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Ḥakâ'ıku't-Te'vîl*. Tah. Yûsuf 'Alî Budeyvî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419.
- en-Neysâbüri, Niẓâmuddîn el-Ḥasen b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-Ğummî. *Tefsîru Ğarâ'ibi'l-Ğur'ân ve Rağâ'ibi'l-Furġân*. Tah. Zekerıyyâ 'Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416.
- er-Râzî, Faḥruddîn. *Mefâtiḥu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1401/1981.
- Ridâ, Raşîd. *Tefsîru'l-Ğur'âni'l-Ĥakîm*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947.
- es-Sa'dî, 'Abdurrahmân b. Nâşir. *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1423/2002.
- eş-Şa'lebî, Ebû İshâġ Aḥmed. *el-Keşf ve'l-Beyân*. Tah. Ebû Muḥammed b. 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâşi'l-'Arabî, 1422.
- eş-Şan'ânî, Ebû Bekr 'Abdurrazzâġ b. Hemmâm. *Tefsîr*. Tah. Maḥmûd Muḥammed 'Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Sarıġam, İbrahim. "Müdlıc (Benî Müdlıc)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.31, ss.473-474.
- eş-Şe'âlibî, 'Abdurrahmân b. Muḥammed b. Maḥlûf Ebû Zeyd. *el-Cevâhiru'l-Ĥisân fî Tefsîri'l-Ğur'ân*. Tah. 'Alî Muḥammed Mu'avviġ ve 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâşi'l-'Arabî, 1418/1997.
- Serinsu, Ahmet Nedîm. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbabı Nüzulün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1994.
- es-Suyûtî, Celâluddîn. *Tedribu'r-Râvî fî Şerḥi Takrîbi'n-Nevevî*. Tah. Ebû Ğuteybe Naẓar Muḥammed el-Fâryâbî. Beyrut: Mektebetu'l-Kevşer, 1410.
- eṭ-Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Ğur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420.
- eṭ-Ṭayyâr, Musâ'id Suleymân b. Nâşir. *Mefḥûmu't-Tefsîr ve't-Te'vîl ve'l-İstinbâṭ ve't-Tedebbur ve'l-Mufessir*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1422.

- . *Şerhu Muḳaddime fî Uşûli't-Tefsîr li-İbn Teymiyye*. Al-Dammām: Dāru İbni'l-Cevzî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1426.
- el-Vāḳidī, Muḳammed b. 'Umer b. Vāḳid es-Sehmī. *el-Megāzī*. Tah. Marsden Jones. Beyrut: Dāru'l-A'lemī, 1409.
- Uslu, Recep. "Hums," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.18, ss.364-365.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, tsz.
- ez-Zehabī, Muḳammed Ḥuseyn. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirün*. Kahire: Dāru'l-Ḥadīṣ, 1426.
- ez-Zemaḫşerī, Ebū'l-Ḳāsim Cārullāh Maḫmūd b. 'Umer b. Muḳammed. *el-Keşşāf 'an Ḥaḳā'iki Ğavāmiḍi't-Tenzîl ve 'Uyūni'l-Eḳāvîl fî Vucūhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- ez-Zerkeşī, Bedruddīn Muḳammed b. 'Abdullāh. *el-Burhān fî 'Ulūmi'l-Kur'ān*. Tah. Muḳammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm. Kahire: Mektebetu Dāri't-Turāṣ, 1404.
- ez-Zurkānī, Muḳammed 'Abdul'azīm. *Menāhilu'l-İrfān fî 'Ulūmi'l-Ḳur'ān*. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1416.